

Η ΣΧΕΣΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΖΩΗΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ: ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ*

Μαρία Θανοπούλου
Βίκυ Κωτσοβέλου
Ρούλα Παπαρούνη

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Στα πρόθυρα του 2000 έχει παρέλθει η εποχή του παραδοσιακού προτύπου για τον ρόλο των γυναικών στην Ελλάδα, προτύπου σύμφωνα με το οποίο οι γυναίκες δεν μπορούν να έχουν ανάμειξη σε δραστηριότητες κοινωνικο-οικονομικής φύσης που διεξάγονται εκτός σπιτιού και εκτός οικογένειας¹. Ήδη σήμερα, το γυναικείο εργατικό δυναμικό της χώρας ανέρχεται σε 1.620.215 γυναίκες, αποτελεί δηλαδή το 38% του συνολικού εργατικού δυναμικού². Και δεν είναι τυχαίο ότι μεταξύ των γυναικών αυτών υπάρχουν 1.057.700 έγγαμες γυναίκες, οι οποίες αποτελούν το 65% του γυναικείου εργατικού δυναμικού. Αυτό σημαίνει ότι η καθημερινή ζωή ενός μεγάλου αριθμού γυναικών προσδιορίζεται από την σχέση που έχει εγκαθιδρυθεί ανάμεσα στην επαγγελματική και την οικογενειακή τους ζωή. Πρόκειται για μια σχέση πολυπόικλη που συνδέει τον κόσμο της εργασίας και τις επιμέρους διαστάσεις του (π.χ. κατάσταση απασχόλησης, επάγγελμα, κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, θέση στο επάγγελμα, συνθήκες απασχόλησης, χώρο και χρόνο απασχόλησης) με τον κόσμο του σπιτιού και της οικογένειας και ό,τι αυτό μπορεί να σημαίνει (π.χ. τύπο οικογένειας, φάση κύκλου οικογενειακής ζωής, κατανομή των ρόλων, χώρο κατοικίας). Με άλλα λόγια είναι φανερό ότι υπάρχει αλληλεπίδραση μεταξύ της επαγγελματικής και της οικογενειακής ζωής των γυναικών και ότι η αλληλεπίδραση αυτή είναι ήδη μέρος της σύγχρονης ελληνικής πραγματικότητας.

Το ερώτημα που τίθεται είναι πώς έχει μελετηθεί αυτή η σχέση μέχρι σήμερα, κατά πόσον δηλαδή έχει απασχολήσει τις Κοινωνικές Επιστήμες και με ποιους τρόπους. Η μελέτη αυτής της σχέσης θα πρέπει να αναζητηθεί σε δύο ευρύτερα πλαίσια, το πλαίσιο των ερευνών για την εργασία και το πλαίσιο των ερευνών για την οικογένεια. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά το *πρώτο πλαίσιο* θα πρέπει να επισημανθεί ότι κεντρικός άξονας γύρω από τον οποίο περιστρέφεται η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών είναι η γυναικεία εργασία. Σχετικές αναζητήσεις έδειξαν ότι η αναφορά στη σύνδεση της επαγγελματικής με την οικογενειακή ζωή των γυναικών ενυπάρχει σε όλους τους κλάδους των Κοινωνικών Επιστημών (Νομική Επιστήμη, Οικονομικές Επιστήμες, Δη-

μογραφία, Ιστορία, Κοινωνιολογία, Κοινωνική Ανθρωπολογία, Αστική Γεωγραφία) που έχουν συμπεριλάβει την γυναικεία εργασία στο πεδίο ενασχόλησής τους³. Μάλιστα η αναφορά αυτή άλλοτε αποτελεί κεντρικό θέμα αυτής της βιβλιογραφίας⁴ κι άλλοτε εμφανίζεται ως δευτερεύον θέμα που εντάσσεται σε ευρύτερες θεματικές, όπως αυτή της θέσης της γυναίκας και της Ελληνίδας, του φύλου⁵, της απασχόλησης, της κοινωνικής στρωμάτωσης και κινητικότητας⁶ κ.λπ. Πιο συγκεκριμένα στο πλαίσιο της θεματικής της απασχόλησης, αναφορά στη σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών γίνεται κυρίως στις μελέτες που έχουν ως αντικείμενο τις άτυπες μορφές απασχόλησης και την εργασία στο σπίτι⁷. Επίσης σε ό,τι αφορά, το *δεύτερο πλαίσιο*, το πλαίσιο των ερευνών για την οικογένεια, θα πρέπει να επισημανθεί ότι κεντρικός άξονας γύρω από τον οποίο περιστρέφεται η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών είναι η ελληνική οικογένεια στις διάφορες εκφάνσεις της. Οι σχετικές αναζητήσεις έδειξαν, επίσης, ότι αναφορά στη σύνδεση της επαγγελματικής με την οικογενειακή ζωή των γυναικών παρατηρείται σε όλους τους κλάδους των Κοινωνικών Επιστημών (Νομική Επιστήμη, Ψυχολογία, Δημογραφία, Κοινωνιολογία και Κοινωνική Ανθρωπολογία) που ασχολούνται με την μελέτη του οικογενειακού φαινομένου⁸. Η αναφορά αυτή αποτελεί, σε κάποιες περιπτώσεις, κεντρικό θέμα της σχετικής βιβλιογραφίας⁹, ενώ στις περισσότερες θίγεται με αφορμή και με αφετηρία την μελέτη διαφόρων όψεων του οικογενειακού φαινομένου. Έτσι ευρύτερες θεματικές μέσα στις οποίες έχει ενταχθεί η εξέταση της σχέσης μεταξύ εργασίας και οικογένειας είναι για παράδειγμα η θεματική της αγροτικής οικογένειας, της απεικόνισης των οικογενειακών ρόλων στα σχολικά εγχειρίδια, της κρίσης της ελληνικής οικογένειας, της υπογεννητικότητας¹⁰, του μεταναστευτικού κύκλου (μετανάστευση-παλιννόστηση)¹¹ κ.λπ. Μία άλλη κατεύθυνση της βιβλιογραφίας που σχετίζεται με την οικογένεια προέρχεται από τον χώρο της Κοινωνικής Πολιτικής. Στο χώρο αυτό η εξέταση της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών εντάσσεται στη θεματική της πολιτικής για την οικογένεια και γίνεται υπό το πρίσμα της ανε-

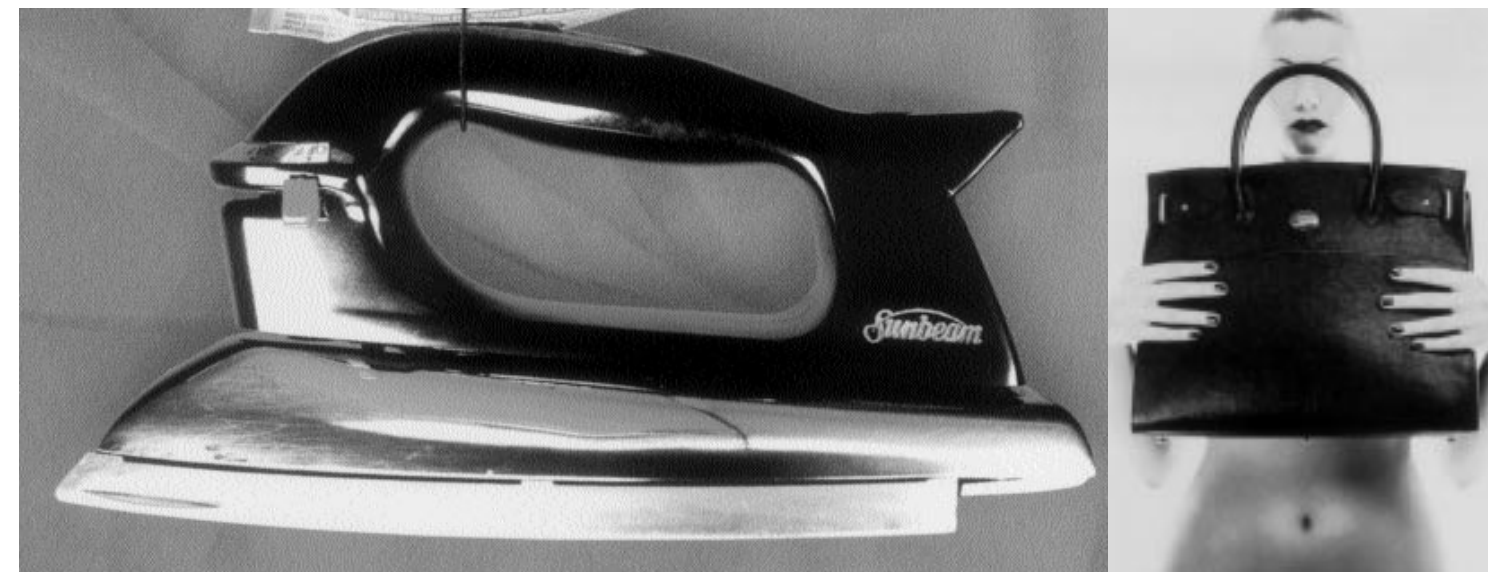
πάρκειας του κράτους προνοίας (π.χ. φροντίδα των ηλικιωμένων, φύλαξη των παιδιών) και της επιβάρυνσης των γυναικών λόγω αυτής της ανεπάρκειας¹². Ήδη όμως η ύπαρξη των δύο αυτών διαφορετικών ευρύτερων πλαισίων αναζήτησης της σχετικής βιβλιογραφίας επιβεβαιώνει την άποψη που έχει διατυπωθεί για τις περισσότερες μελέτες που αφορούν την γυναίκα, την οικογένεια και την εργασία. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, στις σχετικές μελέτες, παρατηρείται μία τεχνητή αποσύνδεση των στοιχείων της κοινωνικής πραγματικότητας, έτσι ώστε η γυναίκα, η οικογένεια και η εργασία να διερευνώνται σαν τρεις διαφορετικές και αυτοτελείς θεματικές ενότητες¹³. Όσα προαναφέρθηκαν οδηγούν στο ερώτημα σε ποιο βαθμό η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών έχει μελετηθεί αυτή καθαυτή, ως κεντρικό θέμα –και όχι ως δευτερεύον ή παρεπόμενο θέμα μιας ευρύτερης προβληματικής είτε για την γυναίκα, είτε για την οικογένεια, είτε για την εργασία. Το ερώτημα αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον αν λάβει κανείς υπόψη το γεγονός ότι η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών έχει έρθει πρόσφατα στο προσκήνιο με αφορμή το μεσοπρόθεσμο πρόγραμμα Κοινωνικής Δράσης της Ενωμένης Ευρώπης και πιο συγκεκριμένα το κεφάλαιο περί της Ισότητας ευκαιριών μεταξύ ανδρών και γυναικών και την συμφιλίωση οικογένειας και εργασίας που αναφέρονται σ' αυτό¹⁴. Και μάλιστα η σχέση αυτή έχει αρχίσει να συζητείται ως συμφιλίωση της οικογένειας με την εργασία, όπως μόλις προαναφέρθηκε, δηλαδή με τη χρήση ενός όρου που εμπεριέχει την έννοια του ανταγωνισμού της οικογένειας με την εργασία και που υπαινίσσεται την ανάγκη μείωσης του κατακερματισμού που βιώνουν οι γυναίκες ως προς τον χώρο και τον χρόνο, ανάλογα με την επαγγελματική τους απασχόληση και την οικογενειακή τους ζωή¹⁵. Συνώνυμος όρος που χρησιμοποιείται για τον χαρακτηρισμό αυτής της σχέσης, προφανώς λόγω της μικρότερης ιδεολογικής φόρτισης που εμπεριέχει, είναι ο όρος ισορροπία¹⁶.

Θέτοντας όμως κάποια ζητήματα ορολογίας οδηγούμαστε στην ανάγκη να αποσαφηνίσουμε τους όρους που χρησιμοποιούμε, αλλά και το αντικείμενο της διερεύνησης. Καταρχήν σε ό,τι αφορά τους όρους πρέπει να επισημανθεί ότι η υιοθέτηση του όρου *σχέση* αντί του όρου *συμφιλίωση* ή *ισορροπία* κρίθηκε αναγκαία για το λόγο ότι δηλώνει την απλή σύζευξη των δύο τομέων ζωής, οικογενειακής και επαγγελματικής, χωρίς να υπονοεί κατ' ανάγκη ανταγωνισμό, αντιπαλότητα, ανισορροπία ή σχέση ασυμβίβαστη μεταξύ τους. Σε ό,τι αφορά τον όρο *επαγγελματική ζωή*, ο όρος αυτός δηλώνει καταρχήν όλο το φάσμα δραστηριοτήτων και εμπειριών που σχετίζονται με την άσκηση ενός επαγγέλματος και γενικότερα με την ένταξη στην αγορά εργασίας. Ωστόσο ο όρος αυτός στην

συγκεκριμένη περίπτωση χρησιμοποιείται και με ευρύτερη έννοια, με την έννοια του κύκλου της επαγγελματικής ζωής που εμπεριέχει και την ύπαρξη περιόδων ανεργίας¹⁷. Επίσης ο όρος *οικογενειακή ζωή* παραπέμπει στις εμπειρίες που συνδέονται με όλους τους τύπους οικογένειας και όλες τις φάσεις του κύκλου οικογενειακής ζωής των γυναικών¹⁸. Έτσι η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής εμπεριέχει και υπονοεί όλους τους πιθανούς τρόπους σύζευξης των δύο αυτών τομέων ζωής των γυναικών, έτσι ώστε η σύζευξη αυτή να αποτελεί το κεντρικό θέμα ή ένα από τα κεντρικά θέματα των υπό διερεύνηση έργων. Σε ό,τι αφορά το αντικείμενο της βιβλιογραφικής αυτής διερεύνησης εξάλλου χρειάζεται να διευκρινιστεί ότι *αντικείμενό* της είναι η *αναγνώριση του πεδίου που καλύπτει η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών*. Η αναγνώριση του πεδίου αυτού περιλαμβάνει δύο σκέλη. Το *πρώτο σκέλος* είναι η κριτική επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, ενώ το *δεύτερο σκέλος* είναι η ανίχνευση νέων περιοχών μελέτης και έρευνας. Στο πλαίσιο της αναγνώρισης του πεδίου η βιβλιογραφική αυτή διερεύνηση έθεσε, λοιπόν, τρεις στόχους αλληλοεξαρτώμενους. Ο *πρώτος στόχος* ήταν η αναζήτηση και καταγραφή των περισσότερων έργων της ελληνικής βιβλιογραφίας που έχουν ως επίκεντρο του ενδιαφέροντός τους τη σχέση της επαγγελματικής με την οικογενειακή ζωή των γυναικών. Ο *δεύτερος στόχος* ήταν ο εντοπισμός των θεματικών ενοτήτων και υποθέσεων εργασίας που εξειδικεύουν τη μελέτη αυτής της σχέσης, των μεθοδολογιών που έχουν χρησιμοποιηθεί για την διερεύνησή της και των συμπερασμάτων που την συνοδεύουν. Ο *τρίτος στόχος* ήταν η ανάδειξη κάποιων τάσεων αυτής της βιβλιογραφίας, τόσο στο επίπεδο της κριτικής επισκόπησης των έργων, όσο και στο επίπεδο της ανίχνευσης νέων περιοχών μελέτης και έρευνας.

Η αναζήτηση των έργων της ελληνικής βιβλιογραφίας που σχετίζεται με το μελετώμενο αντικείμενο ήταν μία διαδικασία μακρά που απαρτίστηκε από διάφορα στάδια: τον εντοπισμό των πηγών, την καταγραφή των τίτλων της υπάρχουσας βιβλιογραφίας, την συλλογή του υλικού και την ταξινόμησή του. Σε σχέση με την αναζήτηση αυτή αξίζει να επισημανθεί καταρχήν ότι αυτή στράφηκε προς ποικίλους χώρους, όπως ερευνητικά κέντρα, πανεπιστήμια, φορείς κοινωνικής πολιτικής, μορφωτικά ιδρύματα τραπεζών, με στόχο την ανεύρεση σχετικών εκδόσεών τους ή την βιβλιογραφική ενημέρωση μέσω των βιβλιοθηκών τους. Στο πλαίσιο αυτό αναζητήθηκαν και καταγράφηκαν μελέτες και έρευνες, άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά, πρακτικά συνεδρίων, ειδικές συλλογές βιβλιογραφίας. Η *πρώτη επιλογή* των τίτλων έγινε με βάση δύο κριτήρια. Πρώτο κριτήριο ήταν η αναφορά στον ελληνικό χώρο, ανεξαρτήτως της γλώσσας συγγραφής του κειμένου. Το δεύ-

τερο κριτήριο ήταν η σχέση της θεματολογίας του έργου με την οικογένεια, την εργασία και το φύλο. Αποτέλεσμα αυτής της καταγραφής ήταν να συγκεντρωθούν 230 τίτλοι έργων, τα οποία περιείχαν αναφορές στη σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών. Λόγω της πληθώρας των τίτλων, του περιορισμένου χρόνου, αλλά και του γεγονότος ότι οι αναφορές στην υπό διερεύνηση σχέση δεν αποτελούσαν σε όλα τα έργα το κεντρικό τους θέμα, προέκυψε το ζήτημα μιας δεύτερης επιλογής τίτλων. Η *δεύτερη επιλογή* έγινε με βάση τρία νέα κριτήρια. Πρώτο κριτήριο ήταν η άμεση αναφορά στη σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών, με την έννοια ότι η σχέση αυτή αποτελούσε το κεντρικό θέμα αυ-



τών των δημοσιευμάτων. Δεύτερο κριτήριο ήταν ο σχετικά πρόσφατος χρόνος δημοσίευσης των έργων, με την έννοια ότι η διερεύνηση αυτή επικεντρώθηκε στη βιβλιογραφία που ακολουθεί την μεταρρύθμιση του Οικογενειακού δικαίου κατά το 1983. Τρίτο κριτήριο, τέλος, ήταν ο επιστημονικός χαρακτήρας του δημοσιεύματος, με την έννοια της τεκμηρίωσης των λεγομένων με ανάλογες παραπομπές στην σχετική βιβλιογραφία, όπως και με την έννοια της δημοσίευσης σε επιστημονικά περιοδικά. Κατά την δεύτερη επιλογή μειώθηκε σημαντικά ο αριθμός των τίτλων που ανταποκρίνονταν σ' αυτά τα κριτήρια. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι στην πορεία αυτής της επιλογής ίσχυσαν και κάποια επιπρόσθετα κριτήρια που περιόρισαν το εξεταζόμενο πεδίο και το οριοθέτησαν ως εξής:

– Επελέγησαν τα έργα που αναφέρονται στην σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών στον αστικό χώρο. Αποκλείστηκε δηλαδή από την παρουσία επισκόπηση η εκτενής βιβλιογραφία που αφορά την αγροτική οικογένεια και προέρχεται κυρίως από τον χώρο της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας¹⁹ για τον λόγο ότι η εργασία των γυναικών στο πλαίσιο της παρουσιάζει ιδιο-

μορφίες²⁰ οι οποίες απαιτούν μία ιδιαίτερη θεώρηση.

– Αποκλείστηκαν τα έργα που αναφέρονται στον μεταναστευτικό κύκλο ζωής και μελετούν την σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών σε συνάρτηση με τις διάφορες φάσεις του²¹. Ο λόγος που υπαγόρευσε αυτή την επιλογή σχετίζεται με την πολυπλοκότητα του φαινομένου της μετανάστευσης και ειδικότερα με τις ιδιομορφίες της επαγγελματικής ζωής των γυναικών η οποία προσδιορίζεται τόσο από την απασχόληση στη χώρα υποδοχής, όσο και από την απασχόληση στη χώρα αποστολής.

– Αναζητήθηκαν έργα που προέρχονται από διάφορους κλάδους των Κοινωνικών Επιστημών, έτσι ώστε να εξα-

σφαλιστεί μία σφαιρική κατά το δυνατό θεώρηση της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών. Αποκλείστηκαν μόνο τα έργα που προέρχονται από τον χώρο της Νομικής Επιστήμης λόγω του ότι περιλαμβάνονται σε άλλη παράλληλη διερεύνηση, η οποία καλύπτει το θεσμικό πλαίσιο που διέπει αυτή την σχέση²². – Καταγράφηκαν όσα έργα υπέπεσαν στην αντίληψη της ομάδας μελέτης. Ωστόσο πρέπει να σημειωθεί ότι η καταγραφή και η συλλογή αυτού του υλικού αντιμετώπισε και αυτή το πρόβλημα που αντιμετώπισαν προηγούμενες προσπάθειες, δηλαδή την απουσία καταταγμένου και καταγραμμένου βιβλιογραφικού υλικού και την έλλειψη συντονισμού των φορέων που ασχολούνται με τα θέματα αυτά²³. Αυτό σημαίνει ότι η καταγραφή αυτή είναι πιθανό να μην εξαντλεί την υπάρχουσα σχετική βιβλιογραφία. Σίγουρα όμως αποτελεί μία βάση και μία αφετηρία για μία πρώτη προσέγγιση ή συστηματοποίηση των σχετικών έργων. Η παρουσίαση της βιβλιογραφίας που αναφέρεται στη σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών θα γίνει με βάση τον επιστημονικό κλάδο στον οποίο ανήκουν τα έργα. Τα έργα αυτά διακρίνονται σε έρ-

γα δημογραφικής κατεύθυνσης, έργα κοινωνιολογικής ή και ανθρωπολογικής κατεύθυνσης και έργα άλλων επιστημονικών κλάδων. Επίσης υπάρχει και μία κατηγορία που ονομάζεται άλλα δημοσιεύματα και περιλαμβάνει όσα έργα δεν έχουν καθαρά επιστημονικό χαρακτήρα, αλλά αναφέρονται ακριβώς στο θέμα. Στην περίπτωση αυτή η παρουσίασή τους έχει ενδιαφέρον από την άποψη ότι απεικονίζει κάποιες άλλες διαστάσεις του κοινωνικού διαλόγου γύρω από το θέμα που μας απασχολεί.

2. Παρουσίαση της βιβλιογραφίας που αναφέρεται στη σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών

Η βιβλιογραφία που έχει ως κεντρικό θέμα τη σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών συνδέεται κυρίως με δύο επιστημονικούς κλάδους των Κοινωνικών Επιστημών, την Δημογραφία και την Κοινωνιολογία ή και την Κοινωνική Ανθρωπολογία. Υπάρχουν επίσης μεμονωμένες περιπτώσεις που παραπέμπουν στο χώρο της Αστικής Γεωγραφίας και των Οικονομικών Επιστημών. Τέλος υπάρχουν άλλα δημοσιεύματα, τα οποία δεν έχουν ιδιαίτερη τεκμηρίωση, εκφράζουν όμως όψεις του κοινωνικού διαλόγου που έχει αναπτυχθεί μέχρι σήμερα γύρω από τη σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών, διαλόγου ο οποίος προέρχεται από διάφορους άλλους χώρους, επιστημονικούς εκτός Κοινωνικών Επιστημών και μη επιστημονικούς. Η παρουσίαση των έργων που περιλαμβάνονται σ' αυτή τη βιβλιογραφία θα γίνει με την εξής σειρά:

- Έργα δημογραφικής κατεύθυνσης
- Έργα κοινωνιολογικής ή και ανθρωπολογικής κατεύθυνσης
- Έργα άλλων επιστημονικών κατευθύνσεων
- Άλλα δημοσιεύματα

Αναλυτικότερα:

2.1. Έργα δημογραφικής κατεύθυνσης

Ένα μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας που τοποθετεί τη σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός της μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει δημογραφική κατεύθυνση. Η κατεύθυνση αυτή προκύπτει όχι μόνο από το είδος των σπουδών που έχουν πραγματοποιήσει οι συγγραφείς των σχετικών έργων, αλλά και από την οπτική γωνία με βάση την οποία εξετάζεται αυτή η σχέση. Ενώ η δημογραφική κατεύθυνση παραμένει δεσπόζουσα στα περισσότερα έργα, ωστόσο η ανάγνωσή τους αναδεικνύει και άλλες κατευθύνσεις. Μία δεύτερη κατεύθυνση των έργων αυτών παραπέμπει και σε πεδία διερεύνησης της Οικονομικής Επιστήμης, με την έννοια ότι τα έργα αυτά χρησιμοποιούν θεωρίες, μεθόδους και τεχνικές της επιστήμης αυτής²⁴. Άλλωστε η σύζευξη των δύο κλάδων αντανakλάται ακριβώς στον

τρόπο με τον οποίο έχει γίνει η θεώρηση της σχέσης της επαγγελματικής με την οικογενειακή ζωή των γυναικών. Τέλος, μία τρίτη κατεύθυνση των έργων αυτών καλύπτει και το χώρο της Κοινωνικής Πολιτικής, με την έννοια ότι εξετάζει την υπάρχουσα πολιτική και καταλήγει σε προτάσεις πολιτικής. Παρά τις διαφορετικές κατευθύνσεις που συνυπάρχουν με την δημογραφική κατεύθυνση, θεωρούμε ότι η κατεύθυνση αυτή παραμένει κυρίαρχη. Για τον λόγο αυτό τα έργα αυτά παρουσιάζονται συνολικά ως έργα δημογραφικής κατεύθυνσης. Πρόκειται για βιβλία, άρθρα, εισηγήσεις σε συνέδρια και εκθέσεις που απευθύνονται προς την Ευρωπαϊκή Ένωση. Όμως η πλειοψηφία των έργων αυτών είναι άρθρα που έχουν δημοσιευθεί σε ελληνικά και ξένα περιοδικά. Στο πλαίσιο της παρουσίασης αυτών των έργων θα αναφερθούμε στα θέματα που εξετάζονται και τις βασικές υποθέσεις που συνοδεύουν την εξέταση των θεμάτων αυτών, την μεθοδολογία που υιοθετείται, τα βασικά συμπεράσματα στα οποία καταλήγουν τα έργα αυτά και τα νέα πεδία έρευνας τα οποία διανοίγουν. Αναλυτικότερα:

2.1.1. Θέματα και υποθέσεις εργασίας

Πυρήνας του ενδιαφέροντος αυτών των έργων είναι η σχέση γονιμότητας και γυναικείας απασχόλησης, όπως αυτή επηρεάζεται από τα γεγονότα του κύκλου ζωής²⁵. Οι δύο έννοιες που απαρτίζουν τα σκέλη αυτής της σχέσης, η έννοια της γονιμότητας και η έννοια της γυναικείας απασχόλησης εξειδικεύονται και συγκεκριμενοποιούνται κατά διάφορους τρόπους. Η μεν γονιμότητα τέμνεται σε επιμέρους θέματα, όπως για παράδειγμα την γέννηση των παιδιών που εξειδικεύεται περαιτέρω με τον αριθμό γέννησης ζώντων παιδιών, την κατανομή των γεννήσεων, την ηλικία των παιδιών κ.λπ. Η δε γυναικεία απασχόληση εξειδικεύεται με αναφορά στο γάμο, οπότε ο γάμος χρησιμοποιείται ως χρονική τομή με αφετηρία την οποία εξετάζεται το ιστορικό απασχόλησης μετά το γάμο και η επίδρασή του στη γονιμότητα. Το ιστορικό απασχόλησης περιλαμβάνει, στην περίπτωση αυτή, την διάρκεια απασχόλησης, τον τόπο απασχόλησης, τους λόγους εργασίας μετά τον γάμο κ.λπ. Είναι χαρακτηριστικό ότι η σχέση αυτή καθαυτή μεταξύ επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών εξετάζεται στα έργα αυτά άλλοτε ως αλληλεξάρτηση και άλλοτε ως αλληλεπίδραση των δύο τομέων ζωής. Ή ακόμα η σχέση αυτή εξετάζεται ως ασυμβατότητα ή ως σύγκρουση, κυρίως στην περίπτωση που η θεματική των έργων στρέφεται γύρω από τους ρόλους της μητρότητας και της γυναικείας απασχόλησης. Είναι δηλαδή σημαντικό το γεγονός ότι οι διάφορες συσχετίσεις των όψεων του ιστορικού απασχόλησης των γυναικών με τα γεγονότα του κύκλου της οικογενειακής ζωής οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι δύο αυτοί τομείς

ζωής συνδέονται μεταξύ τους αρνητικά²⁶. Ενδεικτικά τα θέματα που εξετάζονται στο πλαίσιο αυτό είναι η διαφορεική απασχόληση ανάλογα με τα γεγονότα του κύκλου ζωής, η επίδραση της γυναικείας απασχόλησης στην χρονική κατανομή των γεννήσεων, η διαφοροποίηση της εργασιακής κατάστασης των γυναικών με βάση την ηλικία των παιδιών, η ασυμβατότητα των ρόλων της μητρότητας και της γυναικείας απασχόλησης κ.λπ.

Μερικές βασικές υποθέσεις εργασίας που διαπνέουν αυτά τα έργα και προσδιορίζουν ακόμα περισσότερο το είδος της σχέσης που αναπτύσσεται μεταξύ της επαγγελματικής και της οικογενειακής ζωής των γυναικών είναι οι εξής²⁷:

- Υπάρχει συσχέτιση ανάμεσα στην εργασία των γυναικών και την ηλικία του γάμου τους, όπως επίσης υπάρχει συσχέτιση ανάμεσα στην εργασία τους και τα στάδια του κύκλου ζωής.
- Η εργασιακή κατάσταση των γυναικών προσδιορίζεται σε σημαντικό βαθμό από την ύπαρξη παιδιών και την ηλικία του μικρότερου παιδιού στην οικογένεια.
- Το ωράριο εργασίας των γυναικών που είναι μητέρες μικρών παιδιών είναι συνήθως μειωμένο σε σχέση με το ωράριο των υπολοίπων γυναικών.
- Η αναζήτηση εργασίας ή η έλλειψη τέτοιας αναζήτησης συναρτάται με την ανάγκη για εξασφάλιση εισοδήματος και με τον αναμενόμενο μισθό.
- Το υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο των γυναικών επηρεάζει τη συμμετοχή τους στο εργατικό δυναμικό λόγω των αυξημένων δυνατοτήτων τους για υψηλότερο εισόδημα.
- Η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό επηρεάζεται σημαντικά από τις στάσεις των αντρών για την απασχόληση των συζύγων τους.

Πέραν αυτών των θεμάτων, στα πιο πρόσφατα έργα εισάγεται και η διάσταση της εξέτασης της οικογενειακής ζωής υπό το πρίσμα των μέτρων πολιτικής που αφορούν την οικογένεια και την φύλαξη των παιδιών²⁸. Ειδικότερα ενδιαφέρει η προστασία της εγκυμοσύνης, της μητρότητας και οι υπηρεσίες φύλαξης παιδιών. Έμφαση δίνεται στα μέτρα που έχουν ληφθεί, αλλά και τις ελλείψεις που υπάρχουν σε ό,τι αφορά την οικογένεια και την οικογενειακή ζωή. Το πλαίσιο αναφοράς είναι και σ' αυτή την περίπτωση η εργασιακή κατάσταση των γυναικών.

Συνοψίζοντας τα θέματα που εξετάζονται στα έργα δημογραφικής κατεύθυνσης μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι τα θέματα αυτά έχουν ως επίκεντρο του προβληματισμού τους τον γάμο και την οικογένεια, ενδιαφέρονται δηλαδή για τη σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών με αφετηρία και ορόσημο την οικογενειακή ζωή²⁹.

2.1.2. Μεθοδολογία

Η εξέταση της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών στα περισσότερα από τα έργα δημογραφικής κατεύθυνσης στηρίζεται κυρίως σε πρωτογενή

στοιχεία που έχουν προκύψει από καταγραφή νοικοκυριών και επιτόπια έρευνα σε γυναικείο πληθυσμό³⁰. Η μεν καταγραφή έγινε σε τυχαίο δείγμα 200 οικοδομικών μονάδων επιφανείας της περιοχής της πρωτεύουσας κατά το 1981 και 1982 και συμπεριέλαβε 13.685 νοικοκυριά στα οποία εντοπίστηκαν 15.860 γυναίκες. Η δε επιτόπια έρευνα έγινε επίσης στην περιοχή της πρωτεύουσας το 1983 σε δείγμα 1924 εγγάμων γυναικών ηλικίας 15-44 ετών που ζούσαν με τους συζύγους τους και ήταν εργαζόμενες, αλλά και μη εργαζόμενες. Η επιτόπια αυτή έρευνα διεξήχθη και στην επαρχία το 1985 σε δείγμα εγγάμων γυναικών με τα αυτά χαρακτηριστικά. Ως τεχνική συλλογής στοιχείων χρησιμοποιήθηκε εκτενές ερωτηματολόγιο το οποίο υποβλήθηκε στον πληθυσμό της έρευνας μέσω συνεντευκτών³¹. Βεβαίως στα έργα δημογραφικής κατεύθυνσης χρησιμοποιούνται και δευτερογενή στοιχεία τα οποία προέρχονται από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, κυρίως στοιχεία από τις Έρευνες Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού, από το Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας, κυρίως στοιχεία για την φροντίδα των παιδιών και των ηλικιωμένων, από ευρωπαϊκούς και διεθνείς οργανισμούς κ.λπ. Τέλος, στα έργα αυτά γίνονται συνεχείς αναφορές στην ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία που σχετίζεται με το μελετώμενο αντικείμενο. Πρέπει να σημειωθεί ότι στα έργα που δίνουν έμφαση στην πολιτική για την οικογένεια, είναι συχνές οι αναφορές και στο θεσμικό πλαίσιο, ελληνικό και ευρωπαϊκό, που εκφράζει αυτή την πολιτική.

Έτσι μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι μέχρι σήμερα η προσέγγιση της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών στα έργα δημογραφικής κατεύθυνσης έχει γίνει κυρίως με ποσοτικά πρωτογενή στοιχεία που αφορούν κυρίως την περιοχή της πρωτεύουσας και επικεντρώνονται σε δείγμα εγγάμων γυναικών παραγωγικής ηλικίας, τόσο από την άποψη της γονιμότητας, όσο και από την άποψη της ενεργής συμμετοχής στην αγορά εργασίας. Δευτερευόντως γίνεται αναφορά και στις λοιπές αστικές και αγροτικές περιοχές³². Βεβαίως υπάρχουν και δευτερογενή στοιχεία τα οποία επιτρέπουν αναφορές σε επίπεδο χώρας ή σύγκριση της Ελλάδας με άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Γεγονός είναι ότι τα υπάρχοντα πρωτογενή στοιχεία είναι παλιά με την έννοια ότι ανάγονται στις αρχές της προηγούμενης 10ετίας, της δεκαετίας του '80.

2.1.3. Βασικά συμπεράσματα των έργων

Η εξέταση της σχέσης της επαγγελματικής με την οικογενειακή ζωή των γυναικών υπό το πρίσμα της επίδρασης της γυναικείας απασχόλησης στην γονιμότητα των εγγάμων γυναικών οδηγεί σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Ενδεικτικά μπορούν να αναφερθούν τα εξής:

- Η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό συσχετίζεται έντονα με τα γεγονότα του κύκλου ζωής³³.

– Η απασχόληση των γυναικών μετά το γάμο και ιδιαίτερα η τωρινή απασχόληση συνδέεται αρνητικά με την γονιμότητα³⁴.

– Σε ό,τι αφορά τη στάση των γυναικών για τους ρόλους των δύο φύλων οι γυναίκες με ριζοσπαστικές αντιλήψεις φαίνεται ότι έχουν χαμηλότερη γονιμότητα από αυτές που έχουν παραδοσιακές αντιλήψεις, αν και είναι δύσκολο να τεκμηριωθεί ότι υπάρχει συσχέτιση μεταξύ των δύο μεταβλητών³⁵.

– Το ιστορικό εργασίας των γυναικών δείχνει ότι η χαμηλότερη γονιμότητα συναντάται στις γυναίκες που εργάζονται συνεχώς (πριν και μετά το γάμο) και σε όσες άρχισαν να εργάζονται για πρώτη φορά μετά το γάμο³⁶.

– Οι έγγαμες γυναίκες παρουσιάζουν χαμηλότερα ποσοστά οικονομικής δραστηριότητας σε σχέση με τις άγαμες³⁷.

– Ο παράγοντας «ηλικία του μικρότερου παιδιού» φαίνεται ότι ασκεί σημαντική επίδραση στην απασχόληση των γυναικών³⁸.

– Η αρνητική επίδραση του επιπέδου εκπαίδευσης στην γονιμότητα είναι εντονότερη στις αγροτικές περιοχές³⁹.

– Η αύξηση του γυναικείου εργατικού δυναμικού υπερτονίζει την ανάγκη για κοινωνικές υπηρεσίες που αφορούν την φροντίδα των παιδιών και των ηλικιωμένων. Μάλιστα υπάρχει ανισοκατανομή των κοινωνικών υπηρεσιών στις διάφορες περιοχές της χώρας⁴⁰.

– Η δύναμη των δεσμών της οικογένειας υποκαθιστά την έλλειψη κοινωνικών υπηρεσιών (π.χ. βρεφικών σταθμών)⁴¹. Πρόκειται δηλαδή για συμπεράσματα που προκύπτουν από ερευνητικά δεδομένα. Τα συμπεράσματα αυτά σκιαγραφούν διάφορες διαστάσεις της σχέσης της επαγγελματικής με την οικογενειακή ζωή των γυναικών και αναδεικνύουν κάποιους επιμέρους παράγοντες που εμπλέκονται στην αλληλεπίδραση που υπάρχει μεταξύ τους.

2.1.4. Νέα πεδία έρευνας

Τα έργα που εξετάστηκαν μέχρι στιγμής έχουν θέσει τις βάσεις για την θεώρηση της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών από δημογραφική σκοπιά. Έτσι η συνέχιση των ερευνητικών προσπαθειών στον κλάδο αυτό μπορεί να ακολουθήσει ποικίλες κατευθύνσεις. Αναλυτικότερα:

α) Μία πρώτη κατεύθυνση είναι η *επανάληψη του ερευνητικού εγχειρήματος* που έχει πραγματοποιηθεί κατά το παρελθόν με στόχο αφενός, την παραγωγή νέων ερευνητικών δεδομένων που θα αναφέρονται στην σημερινή κατάσταση και αφετέρου, την διαπίστωση των αλλαγών και εξελίξεων μέσω της σύγκρισης δύο διαφορετικών χρονικών τομών. Και μάλιστα προς την κατεύθυνση αυτή διεξάγεται ήδη μία έρευνα στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών με τίτλο «Οικογένεια, εργασία και γονιμότητα στην περιφέρεια της Πρωτεύουσας. Μία διαχρονική προσέγγιση» που προβλέπει προσωπικές συνεντεύξεις σε

δείγμα 500 γυναικών από αυτές που είχαν συμμετάσχει στην έρευνα «Κοινωνικο-οικονομικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της γονιμότητας στην Ελλάδα» του 1983.

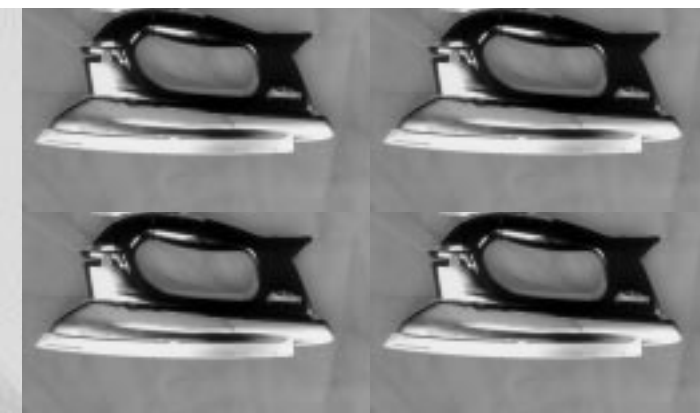
β) Μία δεύτερη κατεύθυνση είναι η *επέκταση του ερευνητικού εγχειρήματος* που έχει πραγματοποιηθεί κατά το παρελθόν σε νέους πληθυσμούς έρευνας, άλλους από αυτούς που έχουν ήδη διερευνηθεί. Η επέκταση αυτή μπορεί να έχει διάφορες έννοιες. Μία πρώτη έννοια είναι για παράδειγμα η διεύρυνση του είδους της οικογένειας στο πλαίσιο της οποίας μελετάται η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών. Ενδιαφέρον στην περίπτωση αυτή παρουσιάζουν οι μονογονεϊκές οικογένειες, είτε αυτές προέρχονται από διαζύγιο, είτε από την έλλειψη γάμου, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των ανύπαντρων μητέρων⁴². Μία δεύτερη έννοια αυτής της επέκτασης είναι η εκλέπτυνση των κατηγοριών που μπορούν να συμπεριληφθούν στην θεματική ενότητα της γυναικείας απασχόλησης. Για παράδειγμα αντίποδας της απασχόλησης είναι η ανεργία, η οποία προφανώς συσχετίζεται σε κάποιο βαθμό με την γονιμότητα, και μάλιστα στην περίπτωση που πρόκειται για μακροχρόνια ανεργία. Ή ακόμα εξειδίκευση της γυναικείας απασχόλησης αποτελεί η μελέτη των νέων ή ευέλικτων μορφών απασχόλησης σε συσχετισμό με την γονιμότητα. Ήδη προς την κατεύθυνση αυτή εκπονείται διακρατική έρευνα με θέμα την «Κατανόηση της αμειβόμενης και μη αμειβόμενης εργασίας στην οικογένεια», έρευνα που περιλαμβάνει όλες τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και χρηματοδοτείται από την European Science Foundation. Μία τρίτη έννοια αυτής της επέκτασης είναι η επισταμένη μελέτη της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής στις ημιαστικές και τις αγροτικές περιοχές⁴³ και η σύγκριση των αποτελεσμάτων της με τα αποτελέσματα των αστικών περιοχών.

γ) Μία τρίτη κατεύθυνση είναι η *χρήση άλλων τεχνικών συλλογής στοιχείων, ποιοτικών τεχνικών*, που επιτρέπουν την εμβάθυνση της σχέσης γυναικείας απασχόλησης και γονιμότητας. Για παράδειγμα η συλλογή αφηγήσεων ζωής με επίκεντρο αυτή τη σχέση, και μάλιστα η προσπάθεια θεώρησης αυτής της σχέσης διαγενεακά μέσω της συγκέντρωσης αφηγήσεων από δύο γενιές γυναικών μπορούν να δώσουν μία πιο αναλυτική εικόνα για τον τρόπο με τον οποίο οι διάφοροι παράγοντες επηρεάζουν αυτή τη σχέση. Μπορεί δηλαδή μία ποιοτική προσέγγιση να λειτουργήσει συμπληρωματικά προς την ήδη υπάρχουσα ποσοτική προσέγγιση. δ) Μία τέταρτη κατεύθυνση είναι η *προσθήκη νέων θεματικών στο ήδη υπάρχον ερευνητικό πλαίσιο*. Θα μπορούσε για παράδειγμα στην σχέση γυναικείας απασχόλησης και γονιμότητας να προστεθεί η διάσταση των υπηρεσιών φροντίδας προς τους ηλικιωμένους και τα παιδιά. Θα μπορούσε δηλαδή να μελετηθεί όλο το φάσμα εργασιών που καλούνται να προσφέρουν οι γυναίκες μέσα στην οι-

κογένεια και να συσχετισθεί αφενός με την γονιμότητα και αφετέρου με την εργασιακή τους κατάσταση. Και βέβαια το θέμα αυτό θα αποκτούσε ακόμα μεγαλύτερη σημασία στην περίπτωση των μονογονεϊκών οικογενειών. Αλλά μία εξίσου σημαντική διάσταση για την μελέτη αυτής της σχέσης είναι η θεώρησή της και από την πλευρά των συζύγων. Τίθεται δηλαδή το ερώτημα με ποιους τρόπους οι αντιλήψεις τους και οι πρακτικές τους επηρεάζουν την σχέση αυτή. Η διάσταση αυτή προϋποθέτει έρευνα και στους συζύγους των εγγάμων γυναικών.

Είναι φανερό ότι τα υπάρχοντα έργα δημογραφικής κατεύθυνσης δίνουν την δυνατότητα να ανοιχθούν νέα και ενδιαφέροντα πεδία έρευνας. Όμως παραμένει ζωτικό το

φωθεί διαφορετικά η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών, τόσο στην περιοχή της Πρωτεύουσας, όσο και στην επαρχία. Έτσι υπάρχει άμεση ανάγκη να εκπονηθούν νέες έρευνες ή να χρηματοδοτηθούν προτάσεις ερευνών, οι οποίες αναζητούν χρηματοδότηση, με στόχο την άμεση παραγωγή καινούριων δεδομένων. Χωρίς την κατάλληλη έρευνα και γνώση των διαφορών τομέων της κοινωνικής πραγματικότητας που εμπλέκονται στη σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών είναι αδύνατο να χαραχθεί μία πολιτική προς όφελος των γυναικών η οποία να οδηγεί σε συμφιλίωση ή εξισορρόπηση της σχέσης αυτής και μάλιστα της σχέσης επαγγελματικής ζωής και γονιμότητας.



ζήτημα της χρηματοδότησης αυτών των ερευνών. Ενώ γίνεται μεγάλη συζήτηση για το δημογραφικό πρόβλημα και την υπογεννητικότητα, οι σχετικές ερευνητικές προτάσεις χρηματοδοτούνται με δυσκολία ή δεν πραγματοποιούνται λόγω της αδυναμίας εξασφάλισης της απαιτούμενης χρηματοδότησης.

2.1.5. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Τα υπάρχοντα έργα που έχουν δημογραφική κατεύθυνση έχουν μέχρι στιγμής επικεντρωθεί στην μελέτη της σχέσης γονιμότητας και γυναικείας απασχόλησης από διάφορες σκοπιές. Έχουν μάλιστα καταλήξει σε ενδιαφέροντα ευρήματα τα οποία μπορούν να αξιοποιηθούν στο πλαίσιο της χάραξης μιας πολιτικής για την ισότητα των δύο φύλων και της συμφιλίωσης της οικογενειακής με την επαγγελματική ζωή των γυναικών. Όμως τα έργα αυτά παραπέμπουν τουλάχιστον στην περίπτωση των πρωτογενών στοιχείων σε χρόνους πεπερασμένους και σε χώρους, όπου απεικονίζεται περισσότερο η κατάσταση που επικρατεί στην Πρωτεύουσα. Και είναι σίγουρο ότι οι κοινωνικές συνθήκες έχουν αλλάξει και ότι σήμερα έχει διαμορ-

2.2. Έργα κοινωνιολογικής ή και ανθρωπολογικής κατεύθυνσης

Το δεύτερο και σημαντικό μέρος της βιβλιογραφίας που τοποθετεί στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός της τη σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών προέρχεται από τον χώρο της Κοινωνιολογίας και της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Η κοινωνιολογική και ανθρωπολογική κατεύθυνση των έργων που απαρτίζουν αυτή τη βιβλιογραφία προκύπτει από τη θεωρία, τις μεθόδους και τις τεχνικές που χρησιμοποιούν οι συγγραφείς, αλλά και από το είδος των σπουδών τους⁴⁴. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι τα έργα που ανήκουν στους δύο αυτούς κλάδους των Κοινωνικών Επιστημών παρουσιάζονται εδώ ενιαία με τη λογική ότι σήμερα είναι πλέον ρευστά τα όρια μεταξύ των δύο κλάδων, δεδομένου ότι αυτοί ανταλλάσσουν μεταξύ τους θεωρίες και μεθόδους οι οποίες άλλοτε θεωρούντο ότι ανήκαν αποκλειστικά στον ένα κλάδο⁴⁵. Βεβαίως τα περισσότερα έργα έχουν κοινωνιολογική κατεύθυνση και είναι λίγα αυτά τα οποία έχουν ανθρωπολογική κατεύθυνση⁴⁶. Πρόκειται κυρίως για βιβλία, διδακτορικές διατριβές, μεταπτυχιακές εργασίες σε πανεπιστήμια του εξωτε-

ρικού, άρθρα σε ελληνικά και ξένα περιοδικά και ανακοινώσεις σε συνέδρια και σε ημερίδες. Την σημαντικότερη θέση σ' αυτή τη βιβλιογραφία κατέχουν τα βιβλία, μερικά από τα οποία αποτελούν δημοσίευση διδακτορικών διατριβών. Στο πλαίσιο της παρουσίασης των έργων κοινωνιολογικής ή και ανθρωπολογικής κατεύθυνσης θα αναφερθούμε και πάλι στα θέματα που τα έργα αυτά θίγουν και τις βασικές υποθέσεις που συνοδεύουν την αναφορά στα θέματα αυτά, την μεθοδολογία που χρησιμοποιούν, τα βασικά συμπεράσματα στα οποία καταλήγουν και τα νέα πεδία έρευνας τα οποία διανοίγουν. Αναλυτικότερα:

2.2.1. Θέματα και υποθέσεις εργασίας

Είναι ποικίλα τα θέματα που έχουν μέχρι στιγμής μελετηθεί με αφετηρία και πλαίσιο την σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών. Εάν θελήσει κανείς να ομαδοποιήσει τα θέματα αυτά και να τα εντάξει σε θεματικούς άξονες, μπορεί να θεωρήσει ότι οι δύο θεματικοί άξονες γύρω από τους οποίους περιστρέφονται τα θέματα που θίγει η υπάρχουσα βιβλιογραφία κοινωνιολογικής ή και ανθρωπολογικής κατεύθυνσης είναι πρώτον, τα πρότυπα οικογένειας, η οικιακή εργασία και η κατανομή των συζυγικών ρόλων και δεύτερον, η διαπλοκή επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής. Αναλυτικότερα:

α) Πρότυπα οικογένειας, οικιακή εργασία και κατανομή των συζυγικών ρόλων.

Η εμφάνιση αυτής της θεματικής δεν είναι τυχαία. Συνδέεται προφανώς με τις αλλαγές του Οικογενειακού Δικαίου το 1983 και τις γενικότερες κοινωνικές μεταβολές της περιόδου αυτής, οι οποίες έχουν άμεσο αντίκτυπο και στην οικογένεια και την οικογενειακή οργάνωση. Ήδη το 1983 επισημαίνονται οι αλλαγές των κοινωνικών αξιών και οι διαφαινόμενες αλλαγές των ρόλων των δύο φύλων, οι οποίες μάλιστα αναμένεται την εποχή εκείνη ότι θα επιταχυνθούν μέσα στο χρόνο⁴⁷. Έτσι με επίκεντρο την οικογένεια εξετάζεται μια σειρά θεμάτων που εξειδικεύουν την σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών. Στα έργα που εντάσσονται στον συγκεκριμένο θεματικό άξονα, το σκέλος της σχέσης αυτής που αναφέρεται στην οικογενειακή ζωή των γυναικών περιλαμβάνει επιμέρους ζητήματα που την συγκεκριμενοποιούν, όπως τα πρότυπα οικογένειας που υιοθετούν οι σύζυγοι, την κατανομή των οικιακών δραστηριοτήτων, την οικογενειακή οργάνωση, τις συζυγικές σχέσεις και πρακτικές, τους συζυγικούς ρόλους, τις αντιλήψεις για τους οικογενειακούς ρόλους, τις γονικές και συγγενικές σχέσεις κ.λπ. Επίσης το σκέλος που αναφέρεται στην επαγγελματική ζωή των γυναικών περιλαμβάνει επιμέρους θέματα όπως η διάρθρωση των σταδιοδρομιών των γυναικών, οι αντιλήψεις για την αμειβόμενη εργασία, οι αντρικοί και γυναικείοι ρόλοι στο χώρο της εργασίας, τα επαγγελματικά σχέδια των γυναικών, τα

πρότυπα επαγγελματικής δραστηριότητας των γυναικών κ.λπ. Η σύζευξη της επαγγελματικής με την οικογενειακή ζωή των γυναικών ή αλλιώς ο χαρακτηρισμός της σχέσης αυτής γίνεται με διάφορους όρους, όπως συνάρθρωση, αλληλεξάρτηση, επίδραση, επίπτωση, σύνδεση, συσχέτιση κ.λπ. Μερικοί από τους όρους αυτούς έχουν ήδη αναφερθεί κατά την παρουσίαση των έργων δημογραφικής κατεύθυνσης, γεγονός που δηλώνει ότι υπάρχουν κάποιες συγγένειες με τα έργα αυτά, κυρίως σε ό,τι αφορά τους ρόλους της εργαζομένης και της μητέρας οι οποίοι εδώ εξετάζονται ως συζυγικοί ρόλοι⁴⁸. Ενδεικτικά τα θέματα που αποτελούν το επίκεντρο του ενδιαφέροντος αυτών των έργων είναι οι τάσεις που επικρατούν ως προς τα πρότυπα οικογένειας (παραδοσιακά και σύγχρονα) και τα οποία υιοθετούν οι σύζυγοι σε συνάρτηση με διάφορες μεταβλητές. Μεταξύ των μεταβλητών αυτών σημαντική θέση έχει και η επαγγελματική κατηγορία και η εργασιακή κατάσταση των γυναικών⁴⁹. Άλλα θέματα είναι η κατανομή των οικιακών δραστηριοτήτων με σκοπό να εντοπιστούν οι προσδιοριστικοί παράγοντες των συζυγικών συμπεριφορών⁵⁰, η επαγγελματική απασχόληση των γυναικών στην συνάρθρωσή της με την οικογενειακή οργάνωση⁵¹, η διάρθρωση των σταδιοδρομιών των παντρεμένων γυναικών μέσα στο χρόνο (συνέχειες και ασυνέχειες)⁵², τα σχέδια και οι προσδοκίες για την μελλοντική απασχόληση με αφορμή το γάμο⁵³ κ.λπ. Στην περίπτωση αυτή η γυναικεία εργασία θεωρείται ως ένας σημαντικός παράγων που υπεισέρχεται στην διαμόρφωση των προτύπων και των τρόπων ζωής του ζευγαριού, όπως και των νοοτροπιών που τους συνοδεύουν και που επηρεάζουν τον καταμερισμό της οικιακής εργασίας. Παράλληλα η γυναικεία εργασία επηρεάζεται από την ποιότητα των σχέσεων του ζευγαριού⁵⁴. Επίσης στα θέματα που αποτελούν το επίκεντρο ενδιαφέροντος αυτών των έργων πρέπει να συμπεριληφθούν και οι επιπτώσεις της αυτοαπασχόλησης ή της εξαρτημένης εργασίας του αρχηγού του νοικοκυριού στις συζυγικές, γονικές και συγγενικές σχέσεις⁵⁵. Στην περίπτωση αυτή η διάσταση της επαγγελματικής απασχόλησης των γυναικών υπάρχει, αλλά εξετάζεται δευτερευόντως, με την έννοια ότι δεν αποτελεί βασικό προαπαιτούμενο για την επιλογή του πληθυσμού της έρευνας. Οι αναφορές στην γυναικεία εργασία συνδέονται εδώ με την εργασία των συζύγων του αρχηγού του νοικοκυριού προ του γάμου και γενικότερα με τις αντιλήψεις για την εργασία των κοριτσιών⁵⁶. Τέλος, στα θέματα που εξετάζουν τα έργα ανθρωπολογικής κατεύθυνσης πρέπει να συμπεριληφθούν η αλληλεξάρτηση μεταξύ αντρικών και γυναικείων ρόλων μέσα στο σπίτι, όπως και στο χώρο εργασίας, και η επίδραση που έχει η δημιουργία οικογένειας στα επαγγελματικά σχέδια των γυναικών⁵⁷. Στην περίπτωση αυτή η γυναικεία εργασία εξετάζεται ως συνάρτηση των οικονομικών δραστηριοτήτων του

ζευγαριού και της αλληλοσυσχέτισής τους στο πλαίσιο της οικογένειας, αλλά και ως συνάρτηση των αναγκών που προκύπτουν από την δημιουργία οικογένειας⁵⁸.

Μερικές βασικές υποθέσεις που απεικονίζουν το είδος της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών που μελετάται σ' αυτά τα έργα είναι οι εξής:

– Η ποιότητα των ενδοσυζυγικών ανταλλαγών επηρεάζει την διάρθρωση και την δομή των γυναικείων σταδιοδρομιών⁵⁹.

– Οι αντιλήψεις για την οικογενειακή ζωή, αλλά και οι τρόποι ζωής είναι πιθανό να τείνουν προς πιο προοδευτικά και ισότιμα σχήματα όταν πρόκειται για ζευγάρια νέα, περισσότερο μορφωμένα που ανήκουν σε μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα⁶⁰.

– Παρά την ανισότητα που παρατηρείται ως προς τους χρόνους (ώρες) που οι δύο σύζυγοι αφιερώνουν καθημερινά στις οικιακές εργασίες και στην φροντίδα των παιδιών, πιθανολογείται ότι οι άντρες σύζυγοι που έχουν νεώτερη ηλικία, υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης και ανήκουν στα μεσαία κοινωνικά στρώματα, όπως επίσης και αυτοί που έχουν γυναίκα εργαζόμενη, συμμετέχουν πιο ουσιαστικά στις φροντίδες αυτές σε βάρος του ελεύθερου χρόνου τους⁶¹.

– Οι γυναίκες που εμφανίζουν μία συνεχή επαγγελματική σταδιοδρομία, είναι πολύ πιθανό να έχουν υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, να ανήκουν στα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα και να έχουν προοδευτικές αντιλήψεις ως προς τους ρόλους των δύο φύλων⁶².

– Οι άντρες σύζυγοι που ασχολούνται σε οικογενειακή επιχείρηση έχουν μεγαλύτερη συζυγική ισχύ από τους άντρες συζύγους που εργάζονται με ημερομίσθιο ή το αντίστροφο⁶³.

Συνοψίζοντας τα θέματα των κοινωνιολογικών ή και ανθρωπολογικών έργων που περιστρέφονται γύρω από τον θεματικό άξονα πρότυπα οικογένειας, οικιακή εργασία και κατανομή των συζυγικών ρόλων μπορούμε να σημειώσουμε ότι τα θέματα αυτά έχουν ως επίκεντρο του προβληματισμού τους την οικογένεια, πράγμα που σημαίνει ότι ενδιαφέρονται για την σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών κυρίως με αναφορά και αφετηρία το οικογενειακό πλαίσιο ζωής.

β) Διαπλοκή οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής

Ο δεύτερος θεματικός άξονας γύρω από τον οποίο περιστρέφεται η θεματική μιας σειράς έργων κοινωνιολογικής ή και ανθρωπολογικής κατεύθυνσης είναι η διαπλοκή οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής, διαπλοκή που εμπεριέχει την ισόποση, κατά κάποιο τρόπο, βαρύτητα των δύο σκελών, δηλαδή της οικογενειακής και της επαγγελματικής ζωής. Στα έργα αυτά αφετηρία για την εξέταση της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών είναι, σε κάποιες περιπτώσεις, η επαγγελματική ζωή. Ή ακόμα η σχέση αυτή εξετάζεται ταυτόχρονα και από τις δύο

πλευρές, πράγμα που συνεπάγεται και δύο οπτικές γωνίες, την οπτική γωνία της επαγγελματικής ζωής και της δομής της οικονομίας, καθώς και την οπτική γωνία της οικογενειακής ζωής και των φάσεων του ατομικού κύκλου οικογενειακής ζωής. Στα έργα κοινωνιολογικής ή και ανθρωπολογικής κατεύθυνσης που έχουν ως θεματικό άξονα την διαπλοκή οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής, το σκέλος της επαγγελματικής ζωής συγκεκριμενοποιείται με διάφορα θέματα, όπως την σημασία της γυναικείας εργασίας και ειδικότερα της γυναικείας επιχειρηματικής δραστηριότητας, την μεθόδευση της δημιουργίας μιας επιχείρησης, τον μετασχηματισμό των γυναικείων ρόλων σε στρατηγικές που αφορούν την σφαίρα της εργασίας, την ιδεολογία της εργασίας, τις επαγγελματικές πρακτικές, τις συνθήκες εργασίας κ.λπ. Επίσης, στα ίδια έργα, το σκέλος της οικογενειακής ζωής εξειδικεύεται σε ποικίλα θέματα όπως τις οικογενειακές συνθήκες ζωής, τις οικογενειακές πρακτικές, την γαμηλιότητα, την γονιμότητα, το διάλογο κ.λπ. Η σύζευξη των δύο σκελών, δηλαδή η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών, χαρακτηρίζεται εδώ ως διαπλοκή επαγγελματικών και οικογενειακών πρακτικών. Ή ακόμα, ανάλογα με την οπτική γωνία που υιοθετείται, οι φάσεις του ατομικού κύκλου οικογενειακής ζωής αντιμετωπίζονται ως συνάρτηση της γυναικείας απασχόλησης και αντίστροφα. Ενδεικτικά τα θέματα που βρίσκονται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος αυτών των έργων σε ό,τι αφορά την σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών είναι η σημασία της αντρικής και γυναικείας επιχειρηματικότητας και η μεθόδευση της δημιουργίας μιας επιχείρησης σε συνάρτηση με τις οικογενειακές πρακτικές⁶⁴, η κληροδότηση της επιχείρησης στην νέα γενιά⁶⁵, η σημασία της δουλειάς για τις γυναίκες σε σχέση με την οικογενειακή τους ζωή⁶⁶, οι ανάγκες που δημιουργούνται από την ρευστότητα οργάνωσης του ιδιωτικού βίου, οι ανάγκες που αναφέρονται στις σχέσεις και την διαπλοκή σχέσεων οι οποίες συνιστούν την οικογένεια⁶⁷, η επαγγελματική απασχόληση της έγγαμης γυναίκας ως συνάρτηση των φάσεων της οικογενειακής ζωής και αντίστροφα⁶⁸, η επαγγελματική απασχόληση της έγγαμης γυναίκας ως συνάρτηση της δομής της οικονομίας και αντίστροφα⁶⁹ κ.λπ.

Μερικές βασικές υποθέσεις εργασίας που σταχυολογήθηκαν από τα έργα αυτά είναι οι εξής:

– Για τους άντρες επιχειρηματίες οι επαγγελματικές πρακτικές έχουν προτεραιότητα, ενώ οι γυναίκες επιχειρηματίες μεταμφιέζουν την ανάγκη τους για επαγγελματική δραστηριότητα σε ανάγκη οικονομικής συμβολής στην οικογένεια⁷⁰.

– Οι γυναίκες αναζητούν μέσω της επαγγελματικής τους απασχόλησης την ατομική τους ταυτότητα που συχνά ισοπεδώνεται μέσα στο πλαίσιο της οικογενειακής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής⁷¹.

– Η επίδραση της γαμήλιας παράδοσης και του εισοδήματος στην γαμηλιότητα είναι θετική, ενώ η επίδραση της μόρφωσης και της αμειβόμενης εργασίας σ' αυτήν είναι αρνητική⁷².

– Αρνητική σχέση υπάρχει μεταξύ επαγγελματικής απασχόλησης, υψηλών αποδοχών και γαμηλιότητας των γυναικών⁷³.

– Η μείωση της γονιμότητας συναρτάται με τα φαινόμενα που απορρέουν από τον τρόπο οργάνωσης του ιδιωτικού βίου και συνδέεται με την αύξηση του αριθμού των οικονομικά ενεργών εγγάμων γυναικών και των οικονομικά ενεργών μητέρων⁷⁴.

Συνοψίζοντας τα θέματα των κοινωνιολογικών ή και ανθρωπολογικών έργων που περιστρέφονται γύρω από τον θεματικό άξονα διαπλοκής της οικογενειακής και της επαγγελματικής ζωής μπορούμε να επισημάνουμε ότι τα θέματα αυτά εστιάζουν περισσότερο σ' αυτή την διαπλοκή ή επιζητούν να αποκαλύψουν το βάρος και την σημασία της οικογένειας στην ίδια την επαγγελματική ζωή. Στην δεύτερη περίπτωση πρόκειται για μία καινούρια οπτική εξέτασης της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών, με την έννοια ότι η αφετηρία του προβληματισμού αυτή τη φορά τοποθετείται στο επαγγελματικό πλαίσιο ζωής.

2.2.2. Μεθοδολογία

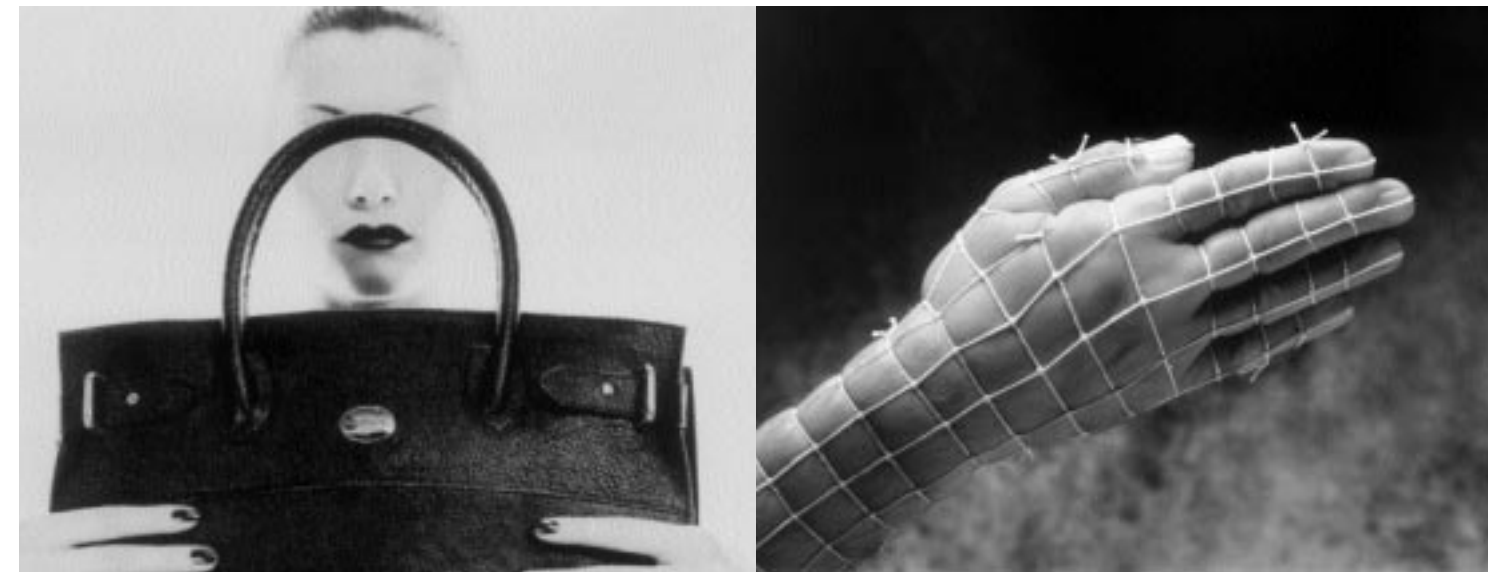
Είναι ενδιαφέρον ότι η πλειοψηφία των έργων κοινωνιολογικής ή και ανθρωπολογικής κατεύθυνσης εξετάζει τη σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών χρησιμοποιώντας κυρίως πρωτογενή στοιχεία που έχουν προκύψει από επιτόπιες έρευνες. Βεβαίως η στηρίξη των ερευνητικών εγχειρημάτων σε *πρωτογενή στοιχεία* αναφέρθηκε και προηγουμένως κατά την παρουσίαση των έργων δημογραφικής κατεύθυνσης, πράγμα που σημαίνει ότι υπάρχουν κάποιες ομοιότητες και συγγένειες μεταξύ αυτών των έργων. Οι ομοιότητες αυτές συνίστανται κυρίως στο γεγονός ότι ένα μέρος των έργων κοινωνιολογικής ή και ανθρωπολογικής κατεύθυνσης υιοθετεί, επίσης, *ποσοτικές προσεγγίσεις* για την εξέταση της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών. Ωστόσο υπάρχουν και διαφορές οι οποίες συνίστανται στο γεγονός ότι ένα άλλο μέρος των έργων αυτών υιοθετεί ποιοτικές προσεγγίσεις για την εξέταση της σχέσης αυτής, προσεγγίσεις που δεν συναντώνται στα έργα δημογραφικής κατεύθυνσης. Αναλυτικότερα:

α) *Ποσοτικές προσεγγίσεις της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών.* Χαρακτηριστικό των ποσοτικών προσεγγίσεων είναι καταρχήν η διερεύνηση που έγινε σε αντιπροσωπευτικό δείγμα γυναικών, το οποίο είχε επιλεγεί με δειγματοληψία που στηρίχτηκε σε καταγραφή οικοδομικών τετραγώνων. Το δείγμα αυτό πε-

ριελάμβανε σε όλες τις περιπτώσεις έγγαμες γυναίκες. Στη μία περίπτωση επρόκειτο για 1924 έγγαμες γυναίκες ηλικίας 15-45 ετών, Ελληνίδες που είναι παντρεμένες και ζουν με Έλληνες. Πρόκειται για το δείγμα γυναικών της έρευνας «Κοινωνικο-οικονομικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της γονιμότητας» που πραγματοποιήθηκε από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών το 1983⁷⁵ και για το οποίο έγινε ήδη λόγος με αφορμή την παρουσίαση των έργων δημογραφικής κατεύθυνσης. Το κοινό δείγμα έργων δημογραφικής και κοινωνιολογικής κατεύθυνσης δηλώνει βεβαίως την ύπαρξη συγγένειας μεταξύ των έργων, τουλάχιστον ως προς τμήματα της μεθοδολογίας που υιοθετήθηκε για την διερεύνηση της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών. Σε μία άλλη περίπτωση το δείγμα της έρευνας ήταν μικρότερο και περιελάμβανε 952 μητέρες παιδιών προσχολικής ηλικίας⁷⁶. Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό των ποσοτικών προσεγγίσεων είναι η τεχνική συλλογής στοιχείων. Και στις δύο περιπτώσεις που προαναφέρθηκαν χρησιμοποιήθηκαν δομημένα ερωτηματολόγια, ο χώρος διεξαγωγής της έρευνας ήταν η περιφέρεια της Πρωτεύουσας και ο χρόνος διεξαγωγής της έρευνας το έτος 1983. Στις ποσοτικές προσεγγίσεις υπάγεται και η διερεύνηση της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών μέσω της ανάλυσης στοιχείων της καταγραφής 5.000 νοικοκυριών του Πειραιά⁷⁷ που έγινε το 1987 στο πλαίσιο της προετοιμασίας της δειγματοληψίας ενός ερευνητικού προγράμματος του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, του προγράμματος «Επιτόπιες αναλύσεις της κοινωνικής αλλαγής: Έρευνα σε τέσσερις περιοχές του Πειραιά»⁷⁸. Οι ποσοτικές αυτές προσεγγίσεις έχουν ως κοινό στοιχείο το γεγονός ότι ανάγονται όλες στη δεκαετία του '80 και ότι αναφέρονται στην περιφέρεια της Πρωτεύουσας. Οι προσεγγίσεις αυτές αποτελούν ένα ενδιαφέρον προηγούμενο για την διερεύνηση της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής σε μεγάλα δείγματα.

β) *Ποιοτικές προσεγγίσεις της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών.* Χαρακτηριστικό των ποιοτικών προσεγγίσεων είναι καταρχήν ότι αφορούν μικρό αριθμό ερωτώμενων οι οποίοι δεν έχουν επιλεγεί με ποσοτικά κριτήρια, αλλά με ποιοτικά, ανάλογα με τους στόχους και τη μεθοδολογία της κάθε έρευνας. Οι έρευνες αυτές δεν έχουν βλέψεις στην αντιπροσωπευτικότητα των ευρημάτων τους για το σύνολο του εξεταζόμενου πληθυσμού και πλησιάζουν μάλλον τις μελέτες περίπτωσης. Έτσι στα έργα ανθρωπολογικής κατεύθυνσης ο ερευνώμενος πληθυσμός είναι δύο επαγγελματικές ομάδες μικρών επιχειρηματιών και συγκεκριμένα 14 επιπλοποιό και 11 κομμώτριες ηλικίας 30-50 ετών⁷⁹ οι οποίοι επελέγησαν με βασικό κριτήριο την αυτοαπασχόλησή τους. Σε κάποια από αυτά τα έργα ενδιαφέρουν μόνο οι

γυναίκες επιχειρηματίες, δηλαδή οι 11 κομμώτριες που μόλις προαναφέρθηκαν⁸⁰. Επίσης σε μερικά έργα κοινωνιολογικής κατεύθυνσης εξετάζονται 32 βιοτεχνικά και 28 εργατικά νοικοκυριά τα οποία επελέγησαν με διάφορα κριτήρια, όπως για παράδειγμα το να συμπεριλαμβάνει το νοικοκυριό ένα παντρεμένο ζευγάρι με ένα ανύπαντρο παιδί ηλικίας 13-25 ετών που κατοικούσε μαζί του⁸¹. Σε κάποια άλλα έργα ο πληθυσμός της έρευνας αποτελείται από 20 ζευγάρια διπλής σταδιοδρομίας μορφωμένων μεσαίων στρωμάτων⁸². Τέλος υπάρχουν έργα κοινωνιολογικής κατεύθυνσης στο πλαίσιο των οποίων ερωτήθηκαν 70 γυναίκες, παντρεμένες και ανύπαντρες, διαφόρων επαγγελματικών κατηγοριών⁸³ οι οποίες επελέγησαν με την τε-



χνική της χιονοσοιβάδας. Οι τεχνικές συλλογές στοιχείων που έχουν χρησιμοποιηθεί στο πλαίσιο αυτών των ερευνών είναι ποικίλες. Στα έργα ανθρωπολογικής κατεύθυνσης οι τεχνικές αυτές ήταν η συμμετοχική παρατήρηση και η συλλογή αφηγήσεων ζωής. Στα έργα κοινωνιολογικής κατεύθυνσης ήταν η συνέντευξη, κατευθυνόμενη και μη κατευθυνόμενη, αλλά επίσης και το δομημένο ερωτηματολόγιο. Οι χώροι στους οποίους διεξήχθησαν οι έρευνες αυτές ήταν και πάλι ο Πειραιάς στην περίπτωση των επιπλοποιών και των κομμωτριών, η Νέα Ιωνία στην περίπτωση των βιοτεχνικών και εργατικών νοικοκυριών, η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη στην περίπτωση των ζευγαριών διπλής σταδιοδρομίας και μόνον η Αθήνα στην περίπτωση των συνεντεύξεων των 70 γυναικών. Επίσης οι χρόνοι διεξαγωγής αυτών των ερευνών τοποθετούνται στην προηγούμενη δεκαετία, την δεκαετία του '80. Η έρευνα των βιοτεχνικών και εργατικών νοικοκυριών διεξήχθη το 1981-1982, η έρευνα των ζευγαριών διπλής σταδιοδρομίας το 1985, οι συνεντεύξεις με τις 70 γυναίκες το 1989 και, τέλος, η έρευνα των επιπλοποιών και των κομμωτριών το 1989-1990. Και στις ποιοτικές προσεγγίσεις παρατηρείται

ως κοινό στοιχείο κάτι που επισημάνθηκε και προηγουμένως με αφορμή τις ποσοτικές προσεγγίσεις, ότι δηλαδή όλες ανάγονται στην δεκαετία του '80 και μόλις αγγίζουν την έναρξη της δεκαετίας του '90 καθώς επίσης και ότι αναφέρονται και πάλι στην περιφέρεια της Πρωτεύουσας, με μία μικρή εξαίρεση, την επέκταση της διερεύνησης των ζευγαριών διπλής σταδιοδρομίας και στην Θεσσαλονίκη. Βεβαίως εκτός των έργων που στηρίζονται σε πρωτογενή στοιχεία τα οποία προέρχονται από έρευνες πεδίου, στα έργα κοινωνιολογικής κατεύθυνσης συμπεριλαμβάνονται και ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών που στηρίζονται σε επεξεργασία *δευτερογενών στοιχείων*. Τα στοι-

χεία αυτά προέρχονται από την ελληνική και ξένη βιβλιογραφία, από στατιστικές πηγές, από εκθέσεις της ΕΟΚ κ.λπ.⁸⁴. Χαρακτηριστικό αυτών των έργων είναι η σύνθεση των στοιχείων που αντλούνται από διαφορετικές πηγές με στόχο την ανάπτυξη μιας προβληματικής για τις διάφορες όψεις της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών.

Εξετάζοντας συνολικά τη μεθοδολογία των έργων κοινωνιολογικής ή και ανθρωπολογικής κατεύθυνσης μπορεί να παρατηρήσει κανείς ότι παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον από την άποψη της ποικιλίας των τεχνικών συλλογής στοιχείων, από την άποψη του ερωτώμενου πληθυσμού, αλλά και από την άποψη του πλούτου των πηγών. Αν και δεν πρόκειται για μεγάλο αριθμό έργων, ωστόσο μέσω αυτών προτείνονται νέες μέθοδοι διερεύνησης της πολυεπίπεδης σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, οι οποίες μπορούν να αποβούν εξαιρετικά χρήσιμες και στο μέλλον.

2.2.3. Βασικά συμπεράσματα των έργων

Είναι πολλά και ενδιαφέροντα τα συμπεράσματα στα

οποία καταλήγουν τα έργα κοινωνιολογικής ή και ανθρωπολογικής κατεύθυνσης ως προς την σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής. Ενδεικτικά σταχυολογούμε κάποια από αυτά με βάση τους δύο θεματικούς άξονες παρουσίας των έργων, δηλαδή αφενός τα πρότυπα οικογένειας, την οικιακή εργασία και τους συζυγικούς ρόλους και αφετέρου την διαπλοκή οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής. Αναλυτικότερα:

α) *Πρότυπα οικογένειας, οικιακή εργασία και κατανομή συζυγικών ρόλων.* Τα συμπεράσματα που συνδέονται με τον θεματικό αυτό άξονα είναι, ενδεικτικά, τα εξής:

– Σημαντικοί παράγοντες διαφοροποίησης των συζυγικών συμπεριφορών και επιλογών στο πλαίσιο της οικογενειακής ζωής, και ειδικότερα ως προς την κατανομή και την πραγματοποίηση των οικιακών εργασιών, είναι τα ατομικά χαρακτηριστικά των συζύγων (φύλο, εκπαίδευση, επάγγελμα), μέσα στα οποία εντάσσεται βεβαίως και η επαγγελματική απασχόληση των γυναικών⁸⁵.

– Οι προοδευτικές αντιλήψεις γίνονται συχνότερα αποδεκτές από τους πιο νέους και μορφωμένους συζύγους, αυτούς που ανήκουν στα μεσαία και ανώτερα στρώματα και από τα ζευγάρια στα οποία η γυναίκα εργάζεται⁸⁶.

– Οι γυναίκες που εργάζονται ως υπάλληλοι γραφείου, ανώτερα στελέχη και ελεύθεροι επαγγελματίες προωθούν καλύτερα τα συμφέροντά τους και εξασφαλίζουν μεγαλύτερη βοήθεια εκ μέρους των συζύγων τους σε σχέση με τις υπόλοιπες γυναίκες οι οποίες ναι μεν εργάζονται, αλλά δεν καταφέρνουν να βελτιώσουν τη θέση τους⁸⁷.

– Υπάρχει σημαντική διαφορά ως προς την συζυγική οικονομική ισχύ που παρατηρείται στα βιοτεχνικά και στα εργατικά νοικοκυριά, διαφορά η οποία πρέπει να αποδοθεί στα δομικά χαρακτηριστικά που κάθε τύπος παραγωγής εμφανίζει⁸⁸.

Τα συμπεράσματα που ενδεικτικά αναφέρθηκαν δείχνουν ότι, στο πλαίσιο της οικογενειακής ζωής και της οικογενειακής οργάνωσης, η επαγγελματική απασχόληση των γυναικών είναι ένας σημαντικός παράγων που επηρεάζει τα πρότυπα οικογένειας, την οικιακή εργασία, και την κατανομή των συζυγικών ρόλων.

β) *Διαπλοκή οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής*

Τα συμπεράσματα που συνδέονται με το θεματικό αυτό άξονα είναι, ενδεικτικά, τα εξής:

– Οι παραδοσιακές και οι σύγχρονες όψεις των αντρικών και γυναικείων ρόλων, οι οικιακές και εξωσπιτικές υποχρεώσεις και οι βλέψεις για την πρόοδο των παιδιών διαπλέκονται, συγκρούονται και επαναπροσδιορίζονται στο πλαίσιο των επιχειρήσεων που διαχειρίζεται μια κατηγορία γυναικών επιχειρηματιών, οι κομμώτριες⁸⁹.

– Οι γυναίκες επιχειρηματίες, σε σύγκριση με τους άντρες επιχειρηματίες, αυτοπροσδιορίζονται πολύ περισσότερο σε όρους κυρίως οικογενειακών ρόλων και σχέσεων. Η

συμπεριφορά τους συνδέεται και προσδιορίζεται από την αντίληψη ότι η εργασία δεν αποτελεί προσωπική επιλογή, αλλά προέκταση των οικογενειακών καθηκόντων, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι η ύπαρξη και συνέχιση της προϋποθέτουν την συναίνεση του συζύγου τους και ότι η εκτέλεσή της μπορεί να γίνεται παράλληλα με τις οικογενειακές φροντίδες, όχι όμως σε βάρος τους⁹⁰.

– Βασικό πλαίσιο αναφοράς για την ίδρυση μιας μικρής επιχείρησης από γυναίκες επιχειρηματίες είναι η συμβολή της στην οικογενειακή ευημερία. Επίσης η έννοια της επαγγελματικής ανόδου συσχετίζεται με την επινόηση λύσεων οι οποίες επιτρέπουν την ταυτόχρονη εκπλήρωση επαγγελματικών και οικογενειακών υποχρεώσεων⁹¹.

– Οι γυναίκες επιχειρηματίες δραστηριοποιούνται ως δρώντα υποκείμενα που καταφέρνουν να ανταποκρίνονται στους ρόλους τους ως σύζυγοι και μητέρες χωρίς να διαταράσσουν την εύθραυστη ισορροπία των οικογενειακών σχέσεων, αλλά και χωρίς να επιτρέπουν στα προβλήματα της οικογενειακής ζωής να παρεμποδίζουν την επαγγελματική τους πορεία⁹².

Τα συμπεράσματα που ενδεικτικά αναφέρθηκαν δείχνουν ότι είναι πολλές και σημαντικές οι όψεις της διαπλοκής της οικογενειακής με την επαγγελματική ζωή, όψεις που φωτίζουν τους τρόπους με τους οποίους επηρεάζεται η διαπλοκή αυτή, ιδίως στο χώρο των μικρών γυναικείων επιχειρήσεων.

2.2.4. Νέα πεδία έρευνας

Τα έργα που παρουσιάστηκαν έχουν ήδη σκιαγραφήσει κάποιες τάσεις που έχει εμφανίσει η θεώρηση της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών από κοινωνιολογική ή και ανθρωπολογική σκοπιά. Ωστόσο υπάρχει ήδη μεγάλο περιθώριο για την συνέχιση της έρευνας στον τομέα, έρευνας που μπορεί να στραφεί προς διάφορες κατευθύνσεις. Αναλυτικότερα: α) Μία πρώτη κατεύθυνση μπορεί να είναι και πάλι η *επανάληψη των ερευνητικών εργασιών* που έχουν διεξαχθεί στο παρελθόν και έχουν οδηγήσει σε ενδιαφέροντα αποτελέσματα. Η επανάληψη αυτή θα είχε διπλή σημασία. Καταρχήν θα επέτρεπε την δημιουργία νέων δεδομένων που θα μπορούσαν να απεικονίσουν την παρούσα κατάσταση, άρα θα είχε την έννοια της ενημέρωσης των στοιχείων. Στην συνέχεια ένα τέτοιο εγχείρημα θα προσέφερε την δυνατότητα της σύγκρισης δύο διαφορετικών περιόδων θεώρησης της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής απασχόλησης των γυναικών και, μέσω αυτής, θα επέτρεπε την διαχρονική εξέτασή της. Έτσι η επανάληψη αυτή θα συνέβαλε στην μελέτη της εξέλιξης και του μετασχηματισμού της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών μέσα στο χρόνο. Και βέβαια η επανάληψη αυτή θα άξιζε να γίνει σε έρευνες που έχουν υιοθετήσει την ποσοτική προσέγγιση της

σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών γιατί θα επέτρεπε να μελετηθεί σ' ένα μεγάλο δείγμα γυναικών η εξέλιξη των οικογενειακών προτύπων και συμπεριφορών με βάση τις σημερινές συνθήκες. Αλλά και σε μικρές έρευνες ποιοτικού χαρακτήρα η επανάληψη του ερευνητικού εγχειρήματος σήμερα θα πρόσθετε στα παλιά δεδομένα μία διαχρονική διάσταση.

β) Μία δεύτερη κατεύθυνση είναι η *επέκταση των ερευνητικών εργασιών* που έχουν διεξαχθεί μέχρι σήμερα σε νέους πληθυσμούς, πέραν αυτών που έχουν ήδη αποτελέσει αντικείμενο έρευνας. Για παράδειγμα η έρευνα της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών θα μπορούσε να επεκταθεί εκτός των ορίων των μεγάλων αστικών κέντρων, και μάλιστα της περιφέρειας της Πρωτεύουσας, για να συμπεριλάβει και τις υπόλοιπες περιοχές της χώρας, ημιαστικές, αγροτικές, απομακρυσμένες ορεινές και νησιωτικές, τουριστικές κ.λπ. Θα άξιζε δηλαδή η σχέση να ξεφύγει από την υπερσυγκέντρωση του ερευνητικού πεδίου στο χώρο της πρωτεύουσας, υπερσυγκέντρωση που πολλές φορές οφείλεται και στην έλλειψη της κατάλληλης και αναγκαίας χρηματοδότησης. Βεβαίως η επέκταση των ερευνητικών εργασιών θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί και με την επέκταση των αντικειμένων έρευνας που έχουν ήδη διερευνηθεί. Συνέχεια και προέκταση του πρώτου θεματικού άξονα που περιλαμβάνει την μελέτη των προτύπων οικογένειας, της οικιακής εργασίας και της κατανομής των συζυγικών ρόλων θα μπορούσαν να αποτελέσουν διάφορα θέματα από τα οποία ενδεικτικά αναφέρουμε την μελέτη παραγόντων που επενεργούν και προσδιορίζουν την οικογενειακή οργάνωση, τις συζυγικές ανταλλαγές και πρακτικές, όπως είναι το συγγενικό δίκτυο, οι συζυγικές σχέσεις, η συμπάρσταση του οικογενειακού περιβάλλοντος κ.λπ., σε συνάρτηση με την γυναικεία εργασία⁹³. Ή ακόμα την πολιτισμική εξέλιξη γνώμων, αντιλήψεων και πρακτικών σε δύο γενιές⁹⁴. Επίσης προέκταση του δεύτερου θεματικού άξονα που αναφέρεται στη διαπλοκή οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής μπορούν να αποτελέσουν έρευνες με διάφορα θέματα, όπως η κληροδότηση της οικογενειακής επιχείρησης στην νεώτερη γενιά ως συνέχεια της έρευνας στα βιοτεχνικά νοικοκυριά της Νέας Ιωνίας ή της έρευνας στους επιπλοποιούς και τις κομμώτριες του Πειραιά. Ή ακόμα η μελέτη της κατανομής της οικιακής εργασίας σε ζευγάρια των ανώτερων και κατώτερων στρωμάτων ως συνέχεια της έρευνας σε ζευγάρια των μεσαίων στρωμάτων που έγινε στην Αθήνα και την Θεσσαλονίκη. Εξίσου ενδιαφέρουσες έρευνες είναι αυτές οι οποίες θα έχουν ως αντικείμενο την διαμόρφωση της επαγγελματικής ταυτότητας των γυναικών και σε άλλους επαγγελματικούς κλάδους και την σύζευξη της με την οικογενειακή τους ζωή. Οι πιθανές ομοιότητες που μπορούν να προκύψουν με τα μέχρι τώρα ευρήματα μπορούν ενδεχομένως να καταρρίψουν τον μύθο του ατομιστή μικρού επιχειρηματία.

γ) Μία τρίτη κατεύθυνση σχετίζεται με την *χρήση εναλλακτικών τεχνικών συλλογής στοιχείων*. Με δεδομένη την ποικιλία προσεγγίσεων είναι ενδιαφέρον να συμπληρωθούν οι μέχρι τώρα ποσοτικές προσεγγίσεις με ποιοτικές προσεγγίσεις, πράγμα το οποίο θα επιτρέψει να αναδειχθούν νέες διαστάσεις στην μελέτη των οικογενειακών προτύπων, της οικιακής εργασίας και της κατανομής των συζυγικών ρόλων. Όπως, επίσης, είναι εξίσου ενδιαφέρον να χρησιμοποιηθούν κάποια από τα ευρήματα των ποιοτικών προσεγγίσεων στο πλαίσιο των ποσοτικών προσεγγίσεων για να διαπιστωθεί κατά πόσο αυτά ισχύουν σε μεγαλύτερα δείγματα γυναικών.

δ) Μία τέταρτη κατεύθυνση είναι η *προσθήκη νέων θεμάτων* στα ήδη υπάρχοντα. Εδώ οι δυνατότητες είναι πάρα πολλές, γιατί η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών έχει πολύ λίγο διερευνηθεί μέχρι σήμερα. Έτσι η διερεύνηση της σχέσης αυτής μπορεί μελλοντικά να επικεντρωθεί στις οικογενειακές επιχειρήσεις και την σχέση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής των γυναικών μέσα στο πλαίσιο αυτό. Μπορεί ακόμα να συμπεριλάβει τις επιπτώσεις της οικογενειακής ζωής στην επαγγελματική εξέλιξη των γυναικών ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας. Σε συνάρτηση με την γυναικεία εργασία και την οικογένεια ενδιαφέρον παρουσιάζει και το θέμα των ευέλικτων μορφών απασχόλησης. Ευρύτερα επίσης αξίζει να μελετηθεί η αλλαγή του ρόλου της γυναίκας στο παραδοσιακό οικογενειακό σχήμα σε συνάρτηση με την είσοδό της στην αγορά εργασίας. Μεγάλης κοινωνικής σημασίας είναι και το θέμα των επιπτώσεων της εργασίας και των δύο γονέων στα παιδιά. Και βέβαια εξίσου μεγάλης σημασίας είναι και η μελέτη της αλλαγής του στερεοτύπου του ρόλου της μητέρας με βάση το γεγονός της μαζικής εισόδου των γυναικών στην αγορά εργασίας. Τα θέματα που προσφέρονται για μελλοντική διερεύνηση φυσικά δεν εξαντλούνται εδώ. Οι αναφορές που έγιναν ήταν ενδεικτικές των μεγάλων δυνατοτήτων που διανοίγονται ως προς την διερεύνηση της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών. Όσα προαναφέρθηκαν μας επιτρέπουν να παρατηρήσουμε ότι το ζήτημα της διερεύνησης της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών είναι τελικά ζήτημα προώθησης της έρευνας στον τομέα αυτό. Οι συζητήσεις περί της κρίσης της σύγχρονης οικογένειας παραμένουν στο κενό όσο δεν υποστηρίζονται από σοβαρή και συστηματική έρευνα που να παράγει την αναγκαία γνώση γύρω από την κατάσταση που επικρατεί στην σημερινή ελληνική πραγματικότητα.

2.2.5. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Τα έργα κοινωνιολογικής ή και ανθρωπολογικής κατεύθυνσης έχουν μέχρι σήμερα περιστραφεί, όπως ήδη αναφέρθηκε, γύρω από δύο μεγάλους θεματικούς άξονες,

αφενός τα πρότυπα οικογένειας, την οικιακή εργασία και την κατανομή των συζυγικών ρόλων και αφετέρου την διαπλοκή οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής. Εκτός από το θεματικό ενδιαφέρον που παρουσιάζουν, τα έργα αυτά έχουν να επιδείξουν και ιδιαίτερο μεθοδολογικό ενδιαφέρον γιατί εμφανίζουν μεγάλη ποικιλία ως προς τις μεθόδους και τεχνικές που έχουν χρησιμοποιηθεί σ' αυτά. Και βέβαια τα υπάρχοντα ευρήματα είναι πρόσφορα για την χάραξη πολιτικής με άξονα την ισότητα των δύο φύλων και την συμφιλώση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής των γυναικών. Ωστόσο πρέπει να επισημανθεί ότι τα έργα αυτά, όπως και τα έργα δημογραφικής κατεύθυνσης, αναφέρονται στην κοινωνική πραγματικότητα της προηγούμενης δεκαετίας, της δεκαετίας του '80, και περιορίζονται στην μελέτη της σχέσης αυτής στα μεγάλα αστικά κέντρα (Αθήνα, Πειραιά και κατ' εξαίρεση Θεσσαλονίκη). Σήμερα, όμως με την αλλαγή των κοινωνικών συνθηκών (π.χ. εισαγωγή νέων τεχνολογιών στους χώρους εργασίας και κατοικίας, άμβλυνση των διαφορών μεταξύ αστικών κέντρων και υπαίθρου), τα δεδομένα αυτών των ερευνών δεν επαρκούν πλέον για να καλύψουν την ανάγκη για συστηματική και ολοκληρωμένη γνώση όλων των τομέων που εμπλέκονται στη σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών. Επομένως είναι προφανής η ανάγκη επανάληψης, συνέχισης και επέκτασης ερευνών που άπτονται αυτής της σχέσης.

2.3. Έργα άλλων επιστημονικών κλάδων

Ένα άλλο μέρος της βιβλιογραφίας που αφορά την σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών περιλαμβάνει έργα που ανήκουν σε επιστημονικούς κλάδους άλλους από αυτούς που προαναφέρθηκαν. Με δεδομένα τα κριτήρια επιλογής που τέθηκαν στην αρχή της μελέτης είναι πολύ λίγα τα έργα που εντοπίστηκαν στο πλαίσιο αυτής της αναζήτησης. Πρόκειται καταρχήν για ένα άρθρο το οποίο συνδέεται με την προβληματική της Αστικής Γεωγραφίας και έχει ως θέμα τον τόπο εργασίας και τον τόπο κατοικίας σε συνάρτηση με την γυναικεία εργασία⁹⁵. Και μάλιστα ως προς την γυναικεία εργασία δίνεται ειδικότερη έμφαση στις υπεργολαβίες που είναι μία μορφή γυναικείας εργασίας. Πρόκειται, επίσης, για μία εισήγηση που προέρχεται από τον χώρο της Οικονομικής Επιστήμης και έχει ως θέμα την συσχέτιση των ωρών εργασίας των εγγάμων γυναικών με την συμμετοχή και στο εργατικό δυναμικό⁹⁶. Χαρακτηριστικό και των δύο αυτών έργων είναι το ότι η προβληματική τους τεκμηριώνεται με δευτερογενή στοιχεία. Στην πρώτη περίπτωση χρησιμοποιούνται στοιχεία των απογραφών καταστημάτων της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδας (ΕΣΥΕ) και στην δεύτερη στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού της αυτής υπηρεσίας. Αξίζει να επισημανθεί ότι η ύπαρξη έργων άλλων επιστη-

μονικών κλάδων διευρύνει την οπτική γωνία εξέτασης της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών γιατί επιτρέπει μία πλήρη και σφαιρική αναγνώριση του πεδίου που καλύπτει η σχέση αυτή.

2.4. Άλλα δημοσιεύματα

Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται οι ανακοινώσεις σε συνέδρια και ημερίδες⁹⁷ που θίγουν το θέμα της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών χωρίς να χρησιμοποιούν κάποια τεκμηρίωση για την υποστήριξη των λεγομένων. Έτσι δεν φαίνονται οι πηγές από τις οποίες αντλούνται όσα αναφέρονται. Το ενδιαφέρον αυτών των δημοσιευμάτων συνδέεται καταρχήν με το γεγονός ότι εκφράζουν και συμπυκνώνουν απόψεις ενός ευρέος φάσματος επιστημόνων διαφόρων ειδικοτήτων (παιδιάτρων, δικηγόρων, οικονομολόγων, κοινωνιολόγων, εκπαιδευτικών), αλλά και εκπροσώπων των κοινωνικών φορέων, πολιτικών, συνδικαλιστών, διευθυντών επιχειρήσεων κ.λπ. Οι απόψεις αυτές συμπεριλαμβάνουν και μια πρόταση θεώρησης της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών από δύο σκοπιές, αφενός την σκοπιά της συσχέτισης των οικογενειακών υποχρεώσεων και αναγκών με την ένταξη στην αγορά εργασίας και τον ευρύτερο καταμερισμό εργασίας και αφετέρου την σκοπιά της επίδρασης της παρεχόμενης εργασίας στην εξέλιξη των οικογενειακών σχέσεων και γενικότερα στην οικογενειακή ζωή⁹⁸. Η πρόταση αυτή υπενθυμίζει ποιο μπορεί να είναι το πλαίσιο μιας σφαιρικής προσέγγισης της σχέσης της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών. Επίσης ενδιαφέρουσα είναι η άποψη που διατυπώνεται σε σχέση με την έννοια της συμφιλώσης, γιατί η έννοια αυτή θεωρείται ότι παραπέμπει στον διαχωρισμό που επήλθε μεταξύ του χώρου και του χρόνου της οικογένειας και της εργασίας στα αρχικά στάδια της εκβιομηχάνισης⁹⁹. Η άποψη αυτή εισάγει μια καινούρια διάσταση στη θεώρηση της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, την ιστορική διάσταση, διάσταση απολύτως αναγκαία για να κατανοηθεί καταρχήν ο διαχωρισμός του χώρου και του χρόνου της εργασίας από τον χώρο και τον χρόνο της οικογένειας. Στα δημοσιεύματα αυτής της κατηγορίας πρέπει να σημειωθεί ότι εντάσσονται επίσης μικρές έρευνες οι οποίες έχουν γίνει στην περιοχή της Αττικής και έχουν ως θέματα την σχέση της εργαζόμενης μητέρας με την χειραφέτηση¹⁰⁰ και τις αντιλήψεις, εντυπώσεις και πρακτικές Αθηναίων γονέων¹⁰¹. Η κατηγορία που περιλαμβάνει τα άλλα δημοσιεύματα δείχνει ότι στο χώρο της σχετικής βιβλιογραφίας υπάρχει ένα υλικό πλούσιο και αξιοποιήσιμο ανάλογα με το ζήτημένο του ερευνητή.

3. Τελικές παρατηρήσεις

Η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών, όπως έδειξε η ανίχνευση του πεδίου που καλύ-

πτει, έχει αποτελέσει, σε μικρό βαθμό, το επίκεντρο του ενδιαφέροντος της βιβλιογραφίας για την γυναικεία εργασία και την οικογένεια. Η υπάρχουσα βιβλιογραφία απαρτίζεται κυρίως από έργα δημογραφικής και κοινωνιολογικής ή και ανθρωπολογικής κατεύθυνσης. Σημαντική θέση σ' αυτά τα έργα έχουν τα πρωτογενή στοιχεία τα οποία προέρχονται από επιτόπιες έρευνες στην περιφέρεια της πρωτεύουσας που διεξήχθησαν κατά την δεκαετία του '80. Όλοι οι συγγραφείς των έργων είναι γυναίκες, γεγονός που δεν είναι άσχετο με την ανάπτυξη του γυναικείου κινήματος και των Κοινωνικών Επιστημών στις αρχές αυτής της δεκαετίας του '80¹⁰². Με αφορμή την μελέτη αυτής της σχέσης αξίζει να υπογραμμιστούν δύο σημεία. Το πρώτο σημείο συνδέεται με το γεγονός ότι η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών πρέπει να μελετηθεί με πλαίσιο αναφοράς ολόκληρη την οικογένεια (πυρηνική και ευρεία). Αυτό σημαίνει δηλαδή ότι χρειάζεται παράλληλα να διερευνάται και η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των ανδρών, έτσι ώστε να μπορεί να αντιμετωπιστεί η οικογένεια ως ένα σύστημα στρατηγικών και πρακτικών μέσα στο οποίο οι γυναίκες διαδραματίζουν ένα σημαντικό ρόλο. Γιατί η αντιμετώπιση της οικογένειας ως συστήματος εμπεριέχει την αλληλεξάρτηση των ρόλων των γυναικών με αυτούς των υπολοίπων μελών της οικογένειας. Το δεύτερο σημείο σχετίζεται με το γεγονός ότι η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών πρέπει, επίσης, να μελετηθεί συστηματικά με πλαίσιο αναφοράς την αγορά εργασίας. Αυτό σημαίνει, δηλαδή, ότι χρειάζεται να διερευνάται παράλληλα και η επίπτωση της οικογενειακής κατάστασης των γυναικών τόσο στις διάφορες φάσεις του κύκλου της σχέσης τους με την αγορά εργασίας (είσοδος, παραμονή, διακοπή, αποχώρηση), όσο και στην επαγγελματική τους εξέλιξη (κινητικότητα, προαγωγή, κατάληψη σημαντικών θέσεων). Με άλλα λόγια η μελέτη της σχέσης αυτής προϋποθέτει την μελέτη της σύζευξης δύο κόσμων, του κόσμου της οικογένειας και του κόσμου της εργασίας. Ειδικά στα έργα κοινωνιολογικής ή και ανθρωπολογικής κατεύθυνσης η σύζευξη αυτή μεταφράζεται σε σύζευξη δύο κοινωνιολογιών, της Κοινωνιολογίας της εργασίας και της Κοινωνιολογίας της οικογένειας, δηλαδή σε σύζευξη των τομέων ζωής των γυναικών οι οποίοι συχνά μελετώνται ως ξεχωριστές ενότητες. Τα σημεία που προαναφέρθηκαν σκιαγραφούν ένα σταθερό πλαίσιο για την σφαιρική θεώρηση αυτής της σχέσης. Αυτό δεν εμποδίζει βεβαίως να προταθούν και νέες έρευνες οι οποίες θα συνεχίζουν την διερεύνηση της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής προς τις κατευθύνσεις που έχουν μέχρι τώρα επικρατήσει. Σε κάθε περίπτωση το πεδίο που καλύπτει αυτή η σχέση είναι ανοικτό.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Έργα δημογραφικής κατεύθυνσης

α. Ελληνικά

Βελέντζας (Κ.): Γονιμότητα και εξωοικιακή απασχόληση της ελληνίδας: Η μετάβαση από την αυτοαπασχόληση στη μισθωτή εργασία και οι συνέπειές της, *Πρακτικά Συνεδρίου «Οι δημογραφικές εξελίξεις στη μεταπολεμική Ελλάδα»*, Αθήνα, εκδ. Α. Α. Λιβάνη-Νέα Σύνορα, 1994, σσ. 117-132.

Συμεωνίδου (Χ.): Γονιμότητα και απασχόληση των γυναικών: μια πρώτη προσέγγιση του θέματος για την περιφέρεια της πρωτεύουσας, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1986, τ. 61, σσ. 188-200.

Συμεωνίδου (Χ.): Γεγονότα του κύκλου ζωής και γυναικεία απασχόληση, *Σύγχρονα Θέματα*, 1989, τ. 40, σσ. 61-70.

Συμεωνίδου (Χ.): Η σύγκρουση των ρόλων της μητρότητας και της γυναικείας απασχόλησης, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1989, τ. 74, σσ. 141-156.

Συμεωνίδου (Χ.): *Απασχόληση και γονιμότητα των γυναικών στην περιοχή της πρωτεύουσας*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1990, σ. 287.

Συμεωνίδου (Χ.): Ο ρόλος της γυναίκας στην οικογένεια και στην Εργασία, *Φροντίδα για την Οικογένεια*, Ελληνική Εταιρία Πρόληψης της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών, Αθήνα 1990, σσ. 23-33.

Συμεωνίδου (Χ.), Δουληγέρης (Β.), Καππή (Χ.), Μαγδαληνός (Μ.), Μπαλούρδος (Δ.), Παππάς (Π.), Σαμαρτζή (Μ.): *Κοινωνικο-οικονομικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της γονιμότητας στην Ελλάδα, Ανάλυση για την περιοχή της πρωτεύουσας, τόμος Α*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1992.

Συμεωνίδου (Χ.), Μαγδαληνός (Μ.): Η αλληλεξάρτηση μεταξύ γυναικείας απασχόλησης και γονιμότητας, *Πρακτικά συνεδρίου «Η κοινωνική έρευνα στην Ελλάδα»*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1993, σσ. 464-489.

Συμεωνίδου (Χ.): Η ασυμβατότητα της οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής των γυναικών, *Δίνη*, 1994, σσ. 113-131.

Συμεωνίδου (Χ.): Η έρευνα γονιμότητας, αποτελέσματα για την περιφέρεια πρωτεύουσας, τις λοιπές αστικές και τις αγροτικές περιοχές. Προτάσεις πολιτικής, *Οι δημογραφικές αλλαγές στη μεταπολεμική Ελλάδα και η προοπτική εξέλιξή τους*, Α' Πανελλήνιο Δημογραφικό Συνέδριο, 5-6 Οκτωβρίου 1992, Λιβάνης, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1994, σσ. 103-117.

Συμεωνίδου (Χ.): Ερευνητικά δεδομένα για τη γονιμότητα και τη γυναικεία απασχόληση, *Ευρωπαϊκή συνάντηση. Οι γυναίκες σπουδές στην Ελλάδα και η ευρωπαϊκή εμπειρία*, 4-6 Νοεμβρίου 1993, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1996.

Συμεωνίδου (Χ.), Δουληγέρης (Β.), Καππή (Χ.), Μαγδαληνός (Μ.), Μαρτάτου-Αλιπράντη (Λ.), Μπαλούρδος (Δ.), Παππάς (Π.), Σαμαρτζή (Μ.): *Κοινωνικο-οικονομικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της γονιμότητας στην Ελλάδα, Ανάλυση κατά περιοχές*, τόμος Β, ΕΚΚΕ, 1997.

β. Ξενόγλωσσα

Magdalinos (Μ.), Symeonidou (Η.): Modeling the fertility - Employment relationship: Simultaneity and misspecification testing, *European Journal of Population*, 1989, No 5, pp. 119-143.

Symeonidou (Η.): *Family policy in Greece, Evolutions and Trends in 1990-1991*. European Observatory on National Family Policies Commission of the European Communities, Brussels, 1992, pp. 125-170.

Symeonidou (H.), Magdalinos (M.): Fecondité et travail féminin en Grèce: un modèle micro-économique, *Cahiers de Démographie*, 22/2/1993, pp. 287-316.

Symeonidou (H.): Life events and employment of women in Greece, *International Conference in participation, organisation effectiveness and quality of work life in the year 2000*, November 1-3, 1990, Πανεπιστήμιο Πειραιώς και International Sociological Association, Berlin, 1994.

Symeonidou (H.), Triantafyllou (J.): Family and employment. Pantelakis (S.) and S. Nakou (eds): *European Conference*, «The child of the World of tomorrow: the next generation», June 25, 1994, The Foundation of research in childhood «Spyros Doxiadis» and the Spastics Society, Pergamon Press, 1994, pp. 106-111.

Symeonidou (H.): The reconciliation of family and working life, pp. 99-104, *Conference: The effects of mobility, the rights of the child in Europe*, 14-16 April 1994, European Forum for Child Welfare in collaboration with the National Welfare Organization, Brussels, 1995.

Symeonidou (H.): Family and working life of women in Greece, Presentation of two policy measures, Tineke (W.) and G. Frinking (eds): *The division of paid and unpaid work in families*, Tilburg University, Tilburg, 1995, pp. 89-98.

2. Έργα Κοινωνιολογικής ή και ανθρωπολογικής κατεύθυνσης

α. Ελληνικά

Καβουνίδη (Τζένη): *Οικογένεια και εργασία στην Αθήνα*, Αθήνα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλα, 1996.

Μαράτου-Αλιπράντη (Λάουρα): Δομικά χαρακτηριστικά και παραδοσιακές λειτουργίες της αγροτικής οικογένειας: εμπειρικές έρευνες, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1987, τ. 66, σσ. 73-105.

Μαράτου-Αλιπράντη (Λάουρα): Γυναικείες σταδιοδρομίες και οικιακή εργασία. Η περίπτωση των γυναικών της Αθήνας, *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 1991, τόμος Α', τ. 4, σσ. 69-91.

Μαράτου-Αλιπράντη (Λάουρα): *Η οικογένεια στην Αθήνα: Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1995.

Μουσούρου (Λουκία): *Γυναικεία Απασχόληση και Οικογένεια στην Ελλάδα και αλλού*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1985.

Μουσούρου (Λουκία): *Οικογένεια και παιδί στην Αθήνα*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1985.

Μουσούρου (Λουκία): *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, Αθήνα, Gutenberg, 1989.

Μουσούρου (Λουκία): *Γυναίκα και απασχόληση: Δέκα ζητήματα*, Αθήνα, Gutenberg, 1993.

Μουσούρου (Λουκία): Εισαγωγή, *Πρακτικά ημερίδας εργασίας «Συμφιλίωση οικογένειας και εργασίας»*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Ιανουάριος 1996, σσ. 3-6.

Μουσούρου (Λουκία): Οι ανάγκες της οικογένειας και η Απασχόληση σήμερα, *Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου «Οικογένεια και Νέες τάσεις στην Απασχόληση»*, Αθήνα 3-4 Μαΐου 1996, Αθήνα, Ίδρυμα Μελετών Λαμπράκη-Εκπαιδευτήρια Κωστέα-Γείτονα, 1996, σσ. 30-36.

Πετρονώτη (Μαρίνα): *Αντιλήψεις και στρατηγικές επαγγελματικής κινητικότητας. Ένα παράδειγμα από τον Πειραιά*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, 1995.

Πετρονώτη (Μαρίνα): Σύγχρονες Ελληνίδες επιχειρηματίες. Ανθρωπολογική ανάγνωση των στρατηγικών τους στην σφαίρα εργασίας, *Εθνολογία*, 1995, τόμος 4, σσ. 67-92.

Σαμαρτζή (Μαρία): *Όνομα: Γυναίκα*, Αθήνα, Εξάντας, 1992, σ. 270.

β. Ξενόγλωσσα

Benoit-Guilbot (O.), Sorocos (E.), Hadjiyannis (A.), Maratou (L.): Transformations urbaines et diversités locales au Pirée: famille, emploi et chômage au Pirée, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1990, numéro spécial 74^A, pp. 7-56.

Kavounidis (Jennifer): Conjugal power and synchronic differentiations in productive or organisation, *British Journal of Sociology*, 1994, no. 45, pp. 407-425.

Lambiri-Dimaki (Jane): Greece in the 1980's: changing evaluation of the roles of men and women, *Social Stratification in Greece (1962-1982)*, Athens, Ant. N. Sakkoulas, 1983, pp. 189-204.

Maratou-Alipranti (Laoura): Defining family obligations in Greece, Millar Jane and Warman Andrea (eds), *Defining family obligations in Europe*, University of Bath, Bath Social Policy papers, no. 23, 1995, pp. 129-153.

Mitropoulou (Sophia): *Divisions of labour in the home: A case study of two-job families in Urban Greece*: A thesis, Michigan State University, Department of Sociology, 1986.

Petronoti (Marina): The division of social and economic responsibilities between husband and wife among greek families, Actes de la table ronde «Les rapports sociaux de sexe», *Cahiers*, 1988, no 7, pp. 139-146.

Safilios-Rothschild (D.): The influence of wife's degree of work commitment upon some aspects of family organization and dynamics, *Journal of Marriage and the Family*, no 32, pp. 681-691.

3. Έργα άλλων επιστημονικών κατευθύνσεων

α. Ελληνικά

Βαΐου (Ντίνα): Ο τόπος δουλειάς και το σπίτι: κατά φύλο καταμερισμός εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας, *Σύγχρονα Θέματα*, 1989, τ. 40, σσ. 81-90.

Μωυσίδης (Α.): Οικογένεια και Εργασία στον Αγροτικό Χώρο, *Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου «Οικογένεια και Εργασία: Νέες τάσεις στην απασχόληση»*, Αθήνα 3-4 Μαΐου 1996, Ίδρυμα Μελετών Λαμπράκη - Εκπαιδευτήρια Κωστέα-Γείτονα, σσ. 63-77.

Ρήγα (Α.-Β.), Δασκαλάκη (Η.), Λάμπρου (Α.), Παπαπέτρου (Γ.): Ανύπανδρη μητέρα: προβλήματα, συγκρούσεις, προοπτικές, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1991, τ. 82, σσ. 70-84.

β. Ξενόγλωσσα

Cavouriaris (M.), Symeonidou (H.): Analysis of the linkages and coherence between general economic and employment policies on the one and measures to promote equal opportunities on the other, Έκθεση στην Επιτροπή «Δίκτυο Γυναικεία Απασχόληση», Direction Générale, V, CEE, 1986.

Meghier (Costas), Pissarides (Christofer): Participation of hours of work of married women in Greece, preliminary paper, Greek Centre for Planning and Economic Research (KEPE).

4. Άλλα δημοσιεύματα

α. Ελληνικά

Αδάμ (Ε.): Εισήγηση στην Ενότητα «Το νόημα και η σημασία της συμφιλίωσης οικογένειας και εργασίας», *Πρακτικά*

ημερίδας εργασίας «Συμφιλίωση οικογένειας και εργασίας», Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο - ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Ιανουάριος 1996, σσ. 22-28.

Βάγιας (Α.): Εισήγηση στην Ενότητα «Το νόημα και η σημασία της συμφιλίωσης οικογένειας και εργασίας», *Πρακτικά ημερίδας εργασίας «Συμφιλίωση οικογένειας και εργασίας»*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο - ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Ιανουάριος 1996, σσ. 29-36.

Γιαννουλόπουλος (Χ.): Οι νέες μορφές εργασίας στις επιχειρήσεις ευνοούν ή όχι το θέμα οικογένεια και εργασία, *Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου «Οικογένεια και Εργασία: Νέες τάσεις στην απασχόληση»*, Αθήνα 3-4 Μαΐου 1996, Ίδρυμα Μελετών Λαμπράκη, Εκπαιδευτήρια Κωστέα-Γείτονα, 1996, σσ. 58-62.

Γραμματοπούλου (Μ.): Εισήγηση στην ενότητα «Η συμφιλίωση οικογένειας και εργασίας στην πράξη: ελληνικά παραδείγματα», *Πρακτικά ημερίδας εργασίας «Συμφιλίωση οικογένειας και εργασίας»*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο - ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Ιανουάριος 1996, σσ. 55-63.

Δαμουλιάνου (Χρ.): Οικογένεια και εργασία, Εισηγήσεις Συνεδρίου «Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο», Αθήνα, Εθνικός Οργανισμός Πρόνοιας, 1997 (υπό έκδοση).

Ζουμπορλή (Κ.), Καρβέλη (Μ.), Κασσελούρη (Σ.): Εργαζόμενη μητέρα και χειραφέτηση, *πτυχιακή εργασία στην κοινωνική εργασία*, Πάτρα, Τεχνολογικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα, 1988.

Κουζής (Ι.): Εισήγηση στην Ενότητα «Το νόημα και η σημασία της συμφιλίωσης οικογένειας και εργασίας», *Πρακτικά ημερίδας εργασίας «Συμφιλίωση οικογένειας και εργασίας»*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο - ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Ιανουάριος 1996, σσ. 37-45.

Κωτσίδα (Τ.): Εισήγηση στην ενότητα «Η συμφιλίωση οικογένειας και εργασίας στην πράξη: ελληνικά παραδείγματα», *Πρακτικά ημερίδας εργασίας «Συμφιλίωση οικογένειας και εργασίας»*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο - ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Ιανουάριος 1996, σσ. 64-69.

Μαστοράκη (Ε.): Οικογένεια, εκπαίδευση και εργασία. Συνάρθρωση των θεσμών. Μια εμπειρική προσέγγιση, Εισηγήσεις Συνεδρίου «Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο», Αθήνα, Εθνικός Οργανισμός Πρόνοιας, 1997 (υπό έκδοση).

Μελετίδου (Β.): Εισήγηση στην ενότητα «Η συμφιλίωση οικογένειας και εργασίας στην πράξη: ελληνικά παραδείγματα», *Πρακτικά ημερίδας εργασίας «Συμφιλίωση οικογένειας και εργασίας»*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο - ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Ιανουάριος 1996, σσ. 70-77.

Ορφανίδη (Π.): Εισήγηση στην ενότητα «Η συμφιλίωση οικογένειας και εργασίας στην πράξη: ελληνικά παραδείγματα», *Πρακτικά ημερίδας εργασίας «Συμφιλίωση οικογένειας και εργασίας»*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο - ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Ιανουάριος 1996, σσ. 78-82.

Πανταζή (Τ.): Εισήγηση στην ενότητα «Πολιτικές και στρατηγικές προώθησης της συμφιλίωσης οικογένειας και εργασίας στην Ελλάδα», *Πρακτικά ημερίδας εργασίας «Συμφιλίωση οικογένειας και εργασίας»*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο - ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Ιανουάριος 1996, σσ. 88-91.

Πετράκη (Γ.): Εισήγηση στην Ενότητα «Το νόημα και η σημασία της συμφιλίωσης οικογένειας και εργασίας», *Πρακτικά ημερίδας εργασίας «Συμφιλίωση οικογένειας και εργασίας»*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο - ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Ιανουάριος 1996, σσ. 46-51.

Σιάνου (Φ.): Εισήγηση στην ενότητα «Πολιτικές και στρατηγικές προώθησης της συμφιλίωσης οικογένειας και εργασίας στην Ελλάδα», *Πρακτικά ημερίδας εργασίας «Συμφιλίωση οικογένειας και εργασίας»*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο - ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Ιανουάριος 1996, σσ. 92-95.

Τσουμάνη (Ε.): Εισήγηση στην ενότητα: «Πολιτικές και στρατηγικές προώθησης της συμφιλίωσης οικογένειας και εργασίας στην Ελλάδα», *Πρακτικά ημερίδας εργασίας «Συμφιλίωση οικογένειας και εργασίας»*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο - ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Ιανουάριος 1996, σσ. 96-101.

* Το κείμενο αυτό γράφτηκε για το Παρατηρητήριο για τα δικαιώματα των γυναικών. Ευχαριστούμε την κυρία Λουκία Μουσούρου, καθηγήτρια του Παντείου Πανεπιστημίου και τις ερευνήτριες του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών κυρίες Χάρι Συμεωνίδου, Λάουρα Μαράτου-Αλιμπράντη και Μαρίνα Πετρονώτη για την πρόθυμη ανταπόκρισή τους στην προσπάθειά μας να συγκεντρώσουμε το σχετικό υλικό.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γκιζέλης (Γρηγόρης), Καυταντζόγλου (Ρωξάνη), Τεπέρογλου (Αφροδίτη) και Φίλιας (Βασίλης): *Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας: Μεταβαλλόμενα σχήματα*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1984, σ. 102.

2. Τα πιο πρόσφατα στοιχεία για το εργατικό δυναμικό της χώρας προέρχονται από την έρευνα εργατικού δυναμικού της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδας (ΕΣΥΕ) που διεξήχθη το 1995. Η έρευνα αυτή δεν έχει ακόμα κυκλοφορήσει σε σχετικό δημοσίευμα.

3. Θανοπούλου (Μαρία): *Η Γυναικεία Απασχόληση ή Εργασία στην Ελλάδα: κύριες τάσεις και κατευθύνσεις της μεταπολεμικής βιβλιογραφίας*, Έρευνα για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της Απασχόλησης, Μελέτη IV, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1992, σσ. 27-67 και Karamessini (Maria): *State-of-the-art study of women and men at work* (αδημοσίευτο κείμενο).

4. Θανοπούλου, όπ.αν., σσ. 35-37 και σσ. 40-41.

5. Θανοπούλου, όπ.αν., σσ. 56-59.

6. Θανοπούλου, όπ.αν., σσ. 61-64.

7. Karamessini, όπ.αν., σσ. 7-13.

8. Μουσούρου (Λουκία): Η μελέτη των οικογενειακών φαινομένων και η κοινωνιολογία της οικογένειας στη σύγχρονη Ελλάδα: μία πρώτη προσέγγιση, *Διαβάζω*, 1990, τ. 241, σ. 22 και Γκιζέλης, όπ.αν., σ. 139.

9. Μουσούρου, όπ.αν., σ. 24.

10. Μουσούρου, όπ.αν., σσ. 22-24.

11. Μουσούρου (Λουκία): Βασικά στοιχεία για την ελληνική οικογένεια, Μισέλ (Αντρέ): *Κοινωνιολογία της οικογένειας και του γάμου*, Αθήνα Gutenberg, 1981, σ. 290.

12. Symeonidou (Harris): Family Policy in Greece, Dumon (W.) (ed.): *Family Policy in EEC Countries*, Leuven Katholieke Universiteit Leuven, 1989, σσ. 125-171, Maratou-Alipranti (Laura): *Family obligations in Greece*, Millar (Jane) and Warman (Andrea) (eds): *Defining family obligations in Europe*, Bath, Bath Social Policy papers no 23, University of Bath 1995, pp. 129-153 και Symeonidou (Harris): Social Protection in contemporary Greece, *South European Society Politics*, 1996, no 3, pp. 67-86.

13. Τσαούσης (Δημήτρης): Πρόλογος, Μουσούρου (Λουκία): *Γυναικεία Απασχόληση και οικογένεια στην Ελλάδα και αλλού*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1985, σ. 10.

14. Μουσούρου (Λουκία): Πρόλογος, *Πρακτικά ημερίδας «Συμφιλίωση οικογένειας και εργασίας»*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο - Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, 1996, σ. 5 και Deroure (Françoise): Η συμφιλίωση οικογένειας και εργασίας και το Ευρωπαϊκό Δίκτυο Οικογένεια και Εργασία, *Πρακτικά ημερίδας «Συμφιλίωση οικογένειας και εργασίας»...*, όπ.αν., σ. 6.
15. Μουσούρου (Λουκία): Πρόλογος, *Πρακτικά ημερίδας «Συμφιλίωση οικογένειας και εργασίας»*, όπ.αν., σ. 4.
16. Ο όρος αυτός χρησιμοποιείται στο Ευρωπαϊκό Δίκτυο «Εργασία και Οικογενειακή ζωή», βλ. Deroure, όπ.αν., σ. 8.
17. Θανοπούλου, όπ.αν., σ. 18.
18. Μουσούρου (Λουκία): *Γυναικεία απασχόληση και οικογένεια στην Ελλάδα και αλλού...*, όπ.αν., σσ. 37-52.
19. Μουσούρου (Λουκία): Η μελέτη των οικογενειακών φαινομένων..., όπ.αν., σσ. 21-23.
20. Μαράτου-Αλιπράντη (Λάουρα): Δομικά χαρακτηριστικά και παραδοσιακές λειτουργίες της αγροτικής οικογένειας: εμπειρικές έρευνες, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1987, σσ. 104-105, Μωυσίδης (Αντώνης): Οικογένεια και εργασία στον Αγροτικό χώρο, *Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου «Οικογένεια και Εργασία. Νέες τάσεις στην απασχόληση»*, Αθήνα, 3-4 Μαΐου 1996, Ίδρυμα Μελετών Λαμπράκη-Εκπαιδευτήρια Κωστέα-Γεϊτόνα, σσ. 63-77, Μουσούρου (Λουκία): *Γυναικεία απασχόληση στην Ελλάδα και αλλού...*, όπ.αν., σσ. 58-62 και Θανοπούλου, όπ.αν., σ. 20. Την ανάγκη εξεύρεσης νέων εννοιών για τη θεώρηση των ρόλων των ανδρών και των γυναικών, πέραν αυτών που χρησιμοποιήθηκαν για τη μελέτη των αγροτικών περιοχών έχει επισημάνει και η Λαμπίρη-Δημάκη βλ. Lambiri-Dimaki (Jane): Greece in the 1980's: changing evaluations of the roles of men and women, *Social stratification in Greece (1962-1982)*, Eleven essays, Athens, Ant. N. Sakkoulas, 1983, pp. 182-183.
21. Μουσούρου (Λουκία): Βασικά στοιχεία για την ελληνική οικογένεια..., όπ.αν., σ. 290 και Θανοπούλου, όπ.αν., σ. 21.
22. Κυλάκου (Καίτη): *Η νομοθετική και θεσμική διερεύνηση της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής*, Αθήνα, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών ΔΙΟΤΙΜΑ, 1997.
23. Θανοπούλου, όπ.αν., σ. 22.
24. Θανοπούλου, όπ.αν., σ. 35.
25. Συμεωνίδου (Χάρης): *Απασχόληση και γονιμότητα των γυναικών στην περιοχή της πρωτεύουσας*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1990. Η σχέση γονιμότητας και γυναικείας απασχόλησης μελετάται και σαν ένας από τους κοινωνικο-οικονομικούς προσδιοριστικούς παράγοντες της γονιμότητας βλ. Συμεωνίδου (Χάρης), Δουληγέρης (Βαγγέλης), Καππή (Χρυσούλα), Μαγδαληνός (Μιχάλης), Μπαλούρδος (Διονύσης), Παππάς (Πέτρος) και Σαμαρτζή (Μαρία): *Κοινωνικο-οικονομικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της γονιμότητας στην Ελλάδα*, τόμος Α', Ανάλυση για την περιοχή της πρωτεύουσας, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1992.
26. Συμεωνίδου (Χάρης): *Απασχόληση και γονιμότητα των γυναικών στην περιοχή της πρωτεύουσας...*, όπ.αν., σ. 23.
27. Συμεωνίδου (Χάρης): Γεγονότα του κύκλου ζωής και γυναικεία απασχόληση, *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 40, 1989, σ. 62.
28. Συμεωνίδου (Χάρης): Η σύγκρουση των ρόλων της μητρότητας και της γυναικείας απασχόλησης, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1989, τ. 74, σσ. 141-156 και Συμεωνίδου (Χάρης): Ο ρόλος της γυναίκας στην Οικογένεια και την Εργασία, *Φροντίδα για την Οικογένεια*, Αθήνα, Ελληνική Εταιρία Πρόληψης της κακοποίησης των παιδιών, Αθήνα, 1990, σσ. 23-33.
29. Θανοπούλου, όπ.αν., σ. 36.

30. Πρόκειται για την έρευνα «Κοινωνικο-οικονομικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της γονιμότητας στην Ελλάδα», που διεξήχθη από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
31. Συμεωνίδου (Χάρης): *Απασχόληση και γονιμότητα των γυναικών στην περιοχή της πρωτεύουσας...*, όπ.αν., σσ. 77-92.
32. Συμεωνίδου (Χάρης): Η έρευνα γονιμότητας: Αποτελέσματα για την περιφέρεια της Πρωτεύουσας, Λοιπές αστικές και αγροτικές περιοχές - Προτάσεις πολιτικής, *Πρακτικά Συνεδρίου «Οι δημογραφικές εξελίξεις στην μεταπολεμική Ελλάδα και η προοπτική εξέλιξή τους»*, Α' Πανελλήνιο Συνέδριο 5-6 Οκτωβρίου 1992, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1994, σσ. 103-116.
33. Συμεωνίδου (Χάρης): *Γεγονότα του κύκλου ζωής...*, όπ.αν., σσ. 69-70.
34. Συμεωνίδου (Χάρης): *Απασχόληση και Γονιμότητα των Γυναικών στην περιοχή της Πρωτεύουσας...*, όπ.αν., σ. 192.
35. Συμεωνίδου (Χάρης): *Απασχόληση και Γονιμότητα των Γυναικών στην περιοχή της Πρωτεύουσας...*, όπ.αν., σ. 193.
36. Συμεωνίδου (Χάρης): *Απασχόληση και Γονιμότητα των Γυναικών στην περιοχή της Πρωτεύουσας...*, όπ.αν., σ. 195.
37. Συμεωνίδου (Χάρης): Γονιμότητα και απασχόληση των γυναικών: μία πρώτη προσέγγιση του θέματος για την περιφέρεια της πρωτεύουσας, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1986, τ. 61, σ. 290.
38. Συμεωνίδου (Χάρης): Γονιμότητα και απασχόληση..., όπ.αν., σ. 290.
39. Συμεωνίδου (Χάρης): Η έρευνα γονιμότητας: Αποτελέσματα για την περιφέρεια..., όπ.αν., σ. 113.
40. Symeonidou (Haris): *Family policy in Greece...*, όπ.αν., σσ. 163-164.
41. Symeonidou (Haris): Family and employment, Pantelakis (S.) and S. Nakou (eds): *European Conference «The Child of the World of Tomorrow: the next generation*, June 25, 1994, The foundation of research in childhood «Spyros Doxiadis» and the Spastics Society, Pergamon Press, 1994, σ. 108.
42. Ρήγα (Βαλεντίνη), Δασκαλάκη (Ηρώ), Λάμπρου (Αρετή) και Παπαέτρου (Γιούλη): Ανύπανδρη μητέρα: προβλήματα, συγκρούσεις, προοπτικές, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1991, τ. 82, σσ. 70-84.
43. Βεβαίως αναφορές για το θέμα αυτό έχουν ήδη γίνει στην υπάρχουσα αρθρογραφία βλ. Συμεωνίδου (Χάρης): Η έρευνα γονιμότητας: Αποτελέσματα για την περιφέρεια..., όπ.αν., σσ. 103-116 και στον τόμο Β' της έρευνας «Κοινωνικο-οικονομικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της γονιμότητας βλ. Συμεωνίδου (Χάρης), Δουληγέρης (Βαγγέλης), Καππή (Χρυσούλα) κ.ά.: *Κοινωνικο-οικονομικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της γονιμότητας στην Ελλάδα*, Ανάλυση κατά περιοχές, τόμος Β', Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1997, σσ. 135-138.
44. Θανοπούλου, όπ.αν., σ. 40.
45. Θανοπούλου, όπ.αν., σ. 40.
46. Πετρονώτη (Μαρίνα): *Αντιλήψεις και στρατηγικές επαγγελματικής κινητικότητας. Ένα παράδειγμα από την Πειραιά*. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, 1995 και Petronoti (Marina): The division of social and economic responsibilities between husband and wife among greek families, Actes de la table ronde «Les rapports sociaux de sexe», *Cahiers*, 1988, no 7, pp. 139-146.
47. Lambiri-Dimaki, όπ.αν., σσ. 182-184.
48. Μαράτου-Αλιπράντη (Λάουρα): Πρότυπα οικογένειας και συζυγικές κατανομές των οικιακών εργασιών: Η περίπτωση των οικογενειών της Αθήνας, *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 1993, τόμος Γ', τ. 12.

49. Μαράτου-Αλιπράντη (Λάουρα): *Η οικογένεια στην Αθήνα: Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1995, σ. 17 και Benoit-Guilbot (Odile), Sorokos (Eustache), Hadjiyannis (Andromaque), Maratou-Alipranti (Laura): Transformations urbaines et diversités locales au Pirée: Famille emploi et chômage au Pirée, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1990, numéro spécial 74A, pp. 7-56.
50. Μαράτου-Αλιπράντη (Λάουρα): *Η οικογένεια στην Αθήνα...*, όπ.αν., σ. 17 και Mitropoulou (Sophia): *Divisions of labour in the home: A case study of two-job families in Urban Greece: A thesis*, Michigan, Michigan State University, Department of Sociology, 1986, σσ. 63-76.
51. Μαράτου-Αλιπράντη (Λάουρα): *Η οικογένεια στην Αθήνα...*, όπ.αν., σ. 17.
52. Μαράτου-Αλιπράντη (Λάουρα): Γυναικείες σταδιοδρομίες και οικιακή εργασία: Η περίπτωση των γυναικών της Αθήνας, *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 1991, τόμος Α, τ. 4, σσ. 73-76.
53. Μαράτου-Αλιπράντη (Λάουρα): Γυναικείες σταδιοδρομίες..., όπ.αν., σσ. 76-79.
54. Θανοπούλου, όπ.αν., σ. 44.
55. Καβουνίδη (Τζένη): *Οικογένεια και εργασία στην Αθήνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1996, σσ. 95-188.
56. Θανοπούλου, όπ.αν., σ. 60.
57. Petronoti (Marina): The division of social..., όπ.αν., σ. 139.
58. Θανοπούλου, όπ.αν., σ. 60.
59. Μαράτου-Αλιπράντη (Λάουρα): *Η οικογένεια στην Αθήνα...*, όπ.αν., σ. 56 και Μαράτου-Αλιπράντη (Λάουρα): *Γυναικείες σταδιοδρομίες...*, όπ.αν., σ. 72.
60. Μαράτου-Αλιπράντη (Λάουρα): *Η οικογένεια στην Αθήνα...*, όπ.αν., σ. 56.
61. Μαράτου-Αλιπράντη (Λάουρα): *Η οικογένεια στην Αθήνα...*, όπ.αν., σ. 56.
62. Μαράτου-Αλιπράντη (Λάουρα): *Η οικογένεια στην Αθήνα...*, όπ.αν., σ. 56 και Μαράτου-Αλιπράντη (Λάουρα): *Γυναικείες σταδιοδρομίες*, όπ.αν., σ. 72.
63. Καβουνίδη, όπ.αν., σσ. 37-38.
64. Πετρονώτη (Μαρίνα): Σύγχρονες Ελληνίδες επιχειρηματίες. Ανθρωπολογική ανάγνωση των στρατηγικών τους στη σφαίρα εργασίας, *Εθνολογία*, 1995, τόμος 4, σσ. 67-68.
65. Πετρονώτη (Μαρίνα): *Σύγχρονες Ελληνίδες...*, όπ.αν., σσ. 67-68.
66. Σαμαρτζή (Μαρία): *Όνομα: Γυναίκες*, Αθήνα, Εξάντας, 1992, σ. 12.
67. Μουσούρου (Λουκία): Οι ανάγκες της οικογένειας και η Απασχόληση σήμερα, *Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου «Οικογένεια και νέες τάσεις στην Απασχόληση»*, Αθήνα, 3-4 Μαΐου 1996, Αθήνα, Ίδρυμα Μελετών Λαμπράκη-Εκπαιδευτήρια Κωστέα-Γεϊτόνα, 1996, σσ. 31-35.
68. Μουσούρου (Λουκία): *Γυναικεία απασχόληση και οικογένεια στην Ελλάδα και αλλού...*, όπ.αν., σσ. 93-118 και 119-142.
69. Μουσούρου (Λουκία): *Γυναικεία απασχόληση και οικογένεια στην Ελλάδα και αλλού...*, όπ.αν., σσ. 143-176 και 177-190.
70. Πετρονώτη (Μαρίνα): *Σύγχρονες Ελληνίδες...*, όπ.αν., σσ. 69-70.
71. Σαμαρτζή, όπ.αν., σ. 13.
72. Μουσούρου (Λουκία): *Γυναίκα και Απασχόληση, Δέκα ζητήματα*, Αθήνα, Gutenberg, 1993, σ. 42.
73. Μουσούρου (Λουκία): *Γυναίκα και Απασχόληση...*, όπ.αν., σσ. 42-43.
74. Μουσούρου (Λουκία): *Γυναίκα και Απασχόληση...*, όπ.αν., σ. 46.
75. Μαράτου-Αλιπράντη (Λάουρα): *Η οικογένεια στην Αθήνα...*, όπ.αν., σσ. 57-59.

76. Μουσούρου (Λουκία): *Οικογένεια και παιδί στην Αθήνα. Αποτελέσματα μιας εμπειρικής έρευνας*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1985, σσ. 233-239.
77. Benoit-Guilbot, Sorokos, Hadjiyannis, όπ.αν., σσ. 16-19.
78. Εκτός από το άρθρο που ήδη αναφέρθηκε πρόκειται να κυκλοφορήσει και μελέτη στην οποία γίνονται εκτεταμένες αναφορές στη σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών, βλ. Σορώκος (Ευστάθιος), Benoit-Guilbot (Odile), Μαράτου-Αλιπράντη (Λάουρα), Χατζηγιάννη (Μάχη), Παπλιάκου (Βάσω) και Τσανίρα (Έβελυν): *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στον Πειραιά: μετακινήσεις, οικογένεια, εργασία*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (υπό έκδοση).
79. Πετρονώτη (Μαρίνα): *Αντιλήψεις και στρατηγικές...*, όπ.αν., σσ. 93-96.
80. Πετρονώτη (Μαρίνα): *Σύγχρονες Ελληνίδες...*, όπ.αν., σσ. 71-72.
81. Καβουνίδη, όπ.αν., σσ. 43-46.
82. Mitropoulou, όπ.αν., σσ. 43-52.
83. Σαμαρτζή, όπ.αν., σ. 11.
84. Μουσούρου (Λουκία): *Γυναίκα και Απασχόληση*, όπ.αν. και Μουσούρου (Λουκία): *Γυναικεία Απασχόληση και Οικογένεια στην Ελλάδα και αλλού...*, όπ.αν.
85. Μαράτου-Αλιπράντη (Λάουρα): *Η οικογένεια στην Αθήνα...*, όπ.αν., σ. 130.
86. Μαράτου-Αλιπράντη (Λάουρα): *Η οικογένεια στην Αθήνα...*, όπ.αν., σσ. 130-131.
87. Μαράτου-Αλιπράντη (Λάουρα): *Η οικογένεια στην Αθήνα...*, όπ.αν., σ. 131.
88. Καβουνίδη, όπ.αν., σ. 190.
89. Πετρονώτη (Μαρίνα), *Σύγχρονες Ελληνίδες...*, όπ.αν., σ. 85.
90. Πετρονώτη (Μαρίνα): *Σύγχρονες Ελληνίδες...*, όπ.αν., σ. 85.
91. Πετρονώτη (Μαρίνα): *Σύγχρονες Ελληνίδες...*, όπ.αν., σ. 85.
92. Πετρονώτη (Μαρίνα): *Σύγχρονες Ελληνίδες...*, όπ.αν., σ. 85.
93. Μαράτου-Αλιπράντη (Λάουρα): *Η οικογένεια στην Αθήνα...*, όπ.αν., σ. 194.
94. Μαράτου-Αλιπράντη (Λάουρα): Πρότυπα οικογένειας και συζυγικές κατανομές, όπ.αν.
95. Βαΐου (Ντίνα): Ο τόπος δουλειάς και το σπίτι: Κατά φύλο καταμερισμοί εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας, *Σύγχρονα Θέματα*, 1989, τ. 40, σσ. 81-90.
96. Meghir (Costas), Pissarides (Christofer): *Participation and hours of work of married women in Greece*, preliminary paper, Greek Centre for Planning and Economic Research (KEPE), σ. 1.
97. *Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου «Οικογένεια και Εργασία: Νέες τάσεις στην Απασχόληση»*, Αθήνα, 3-4 Μαΐου 1996, Ίδρυμα Μελετών Λαμπράκη-Εκπαιδευτήρια Κωστέα-Γεϊτόνα και *Πρακτικά ημερίδας εργασίας «Συμφιλίωση οικογένειας και εργασίας»...*, όπ.αν.
98. Κουζής (Ιωάννης): Εισήγηση, *Πρακτικά ημερίδας εργασίας «Συμφιλίωση...»*, σσ. 38-40.
99. Πετράκη (Γεωργία): Εισήγηση, *Πρακτικά ημερίδας εργασίας «Συμφιλίωση...»*, σ. 46.
100. Ζουμπορλή (Κωνσταντίνα), Καρβέλη (Μαρίνα) και Κασσελούρη (Σοφία): *Εργαζόμενη μητέρα και χειραφέτηση*, πτυχιακή εργασία στην κοινωνική εργασία, Πάτρα, Τεχνολογικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα, 1988.
101. Αδάμ (Ελένη): Εισήγηση, *Πρακτικά ημερίδας εργασίας «Συμφιλίωση...»*, σσ. 22-28.
102. Θανοπούλου, όπ.αν., σσ. 77-78 και σσ. 79 και 80.